

Előfizetési felhívás

a

PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

czímű folyóiratra,

szerkesztik és kiadják:

BARTAL ANTAL és dr. HÓMAN OTTÓ,

m. k. t. egyetemi magántanárok.

Ki szellemi hátramaradásunk okait kutatta, bizonyára meggyőződött arról, hogy az nem a tudományos foglalkozás iránti közöny terhére rovandó, hanem tetemes részben a tudomány terjesztésére hivatott tanerők s közegek hiányában rejlik.

E baj nemzeti tanügyünk mostoha multjából származott, mely a tudományos haladás ösvényéről leszorítottván vagy önkényt lemaradván, az őket megillető állást visszafoglalni törekvő utódokra kettős feladatot hagyott örökül: a mulasztottakat helyrepótolni s így a tudomány jelenlegi színvonalára állani, és ez elfoglalt alapon teljes önállósággal tovább haladni.

Sok szakban történtek már kísérletek, sőt örvendetes haladást tanusító lépések a cél felé, de vannak ágai a tudománynak, melyek még majdnem egészen elhagyatottan állanak; ezek közé tartozik a classica philologia is.

Nem célunk e helyen a classica philologia tudományos jogosultságát, hasznát vagy szükségességét bizonyítani; a classicus nyelvek tanulása a művelés alapjának tekintett évszázadokon keresztül, a classica irodalom a művelt nemzetek közbirtoka lett, s a kutatások és vívmányok e tudomány terén külföldön a többiekéi mögött épen semmivel sem maradtak el. E téren akarunk erőnkhez képest nálunk is hézagot pótolni a „Philologiai Közlöny“ megindítása által; átültetni a tu-

dományos vívmányokat, melyek általános elfogadtatásban részesültek, ez által biztos alapot szolgáltatni új vizsgálatokra, s ezek számára tért nyitni — ez a feladat, melyre e szaklap szorítkozni fog.

Közreműködésüket több jeles philologusunk megígérte, s a siker biztosítására minden szakférfi s ügybarát anyagi s főleg szellemi támogatását az ügy érdekében kérjük.

A „Philologiai Közlöny“ első évi folyama tíz, 3—4 ívre terjedő, havonként megjelenő füzetből fog állani.

Előfizetési díj ez évfolyamra: 4 forint, mely összeget március hó 8-dikáig postautalvány mellett kérünk a kiadó-hivatalba: Pest, Mészáros-utca, 2. sz. II. emelet 20. sz. beküldetni.

A második és harmadik füzet március hó folytán fog szétküldetni.

Pesten, 1871. január hóban.

A „Philologiai Közlöny“ szerkesztősége.

A saturnusi vers.

A rómaiak legrégebbi versmértéke a saturnusi. Nevét valószínűleg korától nyerte, a mennyiben minden ó-latin saturnusinak neveztetett. Terentianus Maurus (p. 2439. Putsch kiad. szt.) mondja: „Aptum videtur esse nunc hoc loco monere, quae sit figura versus, quem credidit vetustas, tamquam Italis reperit, Saturnium vocandum“; Atilius Fortunatianus (p. 2690 Putsch.) erre vonatkozólag így ír: „Metra sumunt nomina — — aut a tempore, ut Saturnios dicimus“; és Acro (ad Hor. Epist. II, 1. 158): „Saturnio metro usi sunt veteres Latini sub rege Saturno et postea longo tempore“. A legrégebbi időben Italia egy tartomány, talán éppen Latium Saturnia nevet viselt.¹⁾

A saturnusi vers faunusinak is neveztetett, mely elnevezés valószínűleg legelső alkalmazására vonatkozik, a jóslatoknál t. i. melyeket Faunus adott; így olvassuk Festusnál (p. 325. Müller kiad. szt.): „Versus quoque antiquissimi, quibus Faunus fata cecinisse hominibus videtur, Saturnii appellantur“, és Marius Victorinusnál (p. 2586. Putsch.): „versus (sc. Sat.), cui prisca apud Latinos aetas tamquam Italo et indigenae Saturnio sive Faunio nomen dedit.“

Hogy a saturnusi vers itáliai földön született, azt követ-

¹⁾ Így magyarázandó Virg. Aen. VIII. 322. : „Latiumquo vocari maluit“ é. quam Saturniam. V. Ö. Dionys. Antiqu. Rom. I. 34. és Varro de lingua latina IV. p. 13. — Nem nagyon eltér az imént előadott véleménytől az, mely szerint Latium egy régi városától, Saturniától, nyerte nevét a vers; l. Atil. Fortun. (p. 2698. Putsch.): „Dictum autem (é. sat metrum) a saturnia urbe antiquissima Italiae“; így nyilatkozik Aurelius Victor is (Orig. urb. Rom. c. 4.).

keztethetjük ősrégi korából, mely Rómában az első királyok homályos idejére megy vissza; bár a vizsgálatok az eredetre nézve dönthetetlen eredményre még nem vezettek, s forrásaink hiányos volta miatt soha sem is fognak vezetni, az tény, hogy Italia több részében honos volt, mit p. a reánk maradt Antinoi bronz verse bizonyít (l. Philologus XIII, 207 l.) A saturnusi vers itáliai eredete mellett szól a források túlnyomó többsége is, azok pedig, melyek ellentmondó véleményen vannak, öszintén megvallják, hogy nézetük az általános hittel ellenkezik²⁾. Ujabb tudósok etruriai vagy oszk eredetűnek tartják.³⁾ Ez állítólagos eredetről a régiek hallgatnak, de beszélnek egy másiktól, a görögről. Terentianus Maurus (p. 2439. Putsch.) így ír: „Sed est origo Graeca“, hasonlólú Marius Victorinus (p. 2586. P.) és Atilius Fortunatianus (p. 2679. P.), ki így szól: „A graecis enim varie et multis modis tractatus est (é. vers. sat.), non solum a comicis, sed etiam a tragicis“; mindhárom az általános véleményt cáfolólag szólal fel, sőt az utóbbi a hasonló görög verssorok mintájára képzett latin példákat hoz fel, melyekről alább bővebben lesz szó. Az ő nyomukon haladtak ujabbak, többek közt Bentley Rikárd is⁴⁾.

Csakugyan találhatnak görög tragoediákban és comoe-diákban a saturnuséhoz hasonló rhythmussal bíró versek⁵⁾; de egyrészt nem lehet felfogni, mikép vehették volna át a rómaiak a görögöktől, kikkel csak a Tarquiniusok idejében jöttek érintkezésbe, a saturniust, melylyel ők már Numa korában éltek, mit a carmen Saliae, a carmen fratrum Arvalium s. e. bizonyítanak⁶⁾; másrészt a görög eredet ellen szól azon körülmény, hogy a hason alkotású görög versek a mértékes sorok szorosan meghatározott szabályai szerint alkotvák, és úgy szólva csak elvétve, a lantos költészet ritka terméke gyanánt találko-

²⁾ A fönt felhozott idézeteken kívül megemlítjük még Atil. Fortunatianusét (p. 2679, P.): „De Saturnio versu dicendum est, quem nostri existimare vult proprium esse Italiae regionis.“

³⁾ L. Müller O. Etrusker II. p. 284.; előtte már Niebuhr. Röm. Gesch. I. p. 19.

⁴⁾ L. Opuscula phil. p. 274.

⁵⁾ L. ezeket összeállítva Hermannál: Elementa doctrinae metr. p. 590.

⁶⁾ Hor. Ep. II. 1. 75: „Jam Saliare Numae carmen qui laudat . . .“

nak,⁷⁾ míg a latin saturnius a legszélesb alkalmazásnak örvendett, különösen az eposban s ezt megelőző fajokban. Hozzájárul, hogy a legilletékesebb bírák, a latin classicusok is az által, hogy ellentétbe helyezik a saturniust a görögből származott versnemekkel, közvetve bizonyítják honi földön származását: így írja Horatius (Ep. II. 1. 156. sqq.):

Graecia capta ferum victorem cepit et artes
intulit agresti Latio: sic horridus ille
defluxit numerus Saturnius — —

így már Ennius (Ciceronál Or. 51, 171. és Brut. 18, 71. és 19, 76.):

Scriptere alii rem
versibus, quos olim Fauni Vatesque canebant,
cum neque Musarum scopulos quisquam superarat,
nec dicti studiosus erat.

A mi a saturnusi vers mértékét illeti, az a grammaticusok összhangzó értesítése szerint következő volt:

u — u — u — u | — u — u — u

E schema a mértékes műversek szempontjából állítottatott fel, s így igen természetes, hogy a saturnusi versek ritkán ütök meg tökéletesen e mértéket; ez vitte tévútra a grammatikusokat, kik vagy azt állíták, hogy a trimeter jambicusból származott egy szótag hozzájárulásával, mint Diomedes (p. 512. P.) és Pseudo-Ascanius ad Cic. Verr. I. 10, 29. (p. 140. Baiter), és sonarius hypercatalecticusnak nevezték, vagy változatlanul a görögből átvett sornak mondák, mely dimeter jambicus catalectusból és dipodia trochaicából áll, mint Atil. Fortunatianus (p. 2680. P.), Plotius (p. 2650.), Marius Victorinus, ki a véleményeltérésről is emlékezik e szavakkal: „Unde apud omnes grammaticos super hoc adhuc non parva lis est.“ Ezt sok tekintetben mainap is el lehet mondani.

A kérdés érdeme a körül forog, vajjon a latinok ez ösverse a szók nyelvtani ékezetére — accentus, — vagy a mértékre — quantitas — volt-e alapítva, s melyek voltak a verssor alkotó elemei. Ezt pedig nem lehet sem a saturnusi versnek a latin

⁷⁾ L. Philologus XXVIII. p. 238.

grammaticusok által felállított elmélete utján — mely, mellesleg legyen mondva, hiányos, sőt nagy részben hibás! — sem a reánk maradt töredékek nyomán eldönteni, hanem egyedül a nyelv természete s a költészet története nyomán lehet hozzávetőleg meghatározni.

A latin nyelv szavainak nagyobb részénél az utolsóelőtti szótagon nyugszik az ékezet; a szók e természetében kell néztem szerint keresnünk elemeit a saturniusnak is, mely eleinte bizonyos számú trochaeusi lábból állott, vagyis helyesebben: oly lábakkból, melyekben az ékezett szótag az ékezetnélkülit megelőzi. Két külön pontot kell ebben megkülönböztetni, először t. i. hogy a saturnius eredetileg ékezett, nem mértékes sor, másodsor hogy alapja a trochaeus (oly értelemben, mint az imént kifejtettük). Nem bír elsőrendű fontossággal, mily hosszúk voltak a sorok kezdetben, de hogy ugyanazon rhythmusu két szótagu lábak folytonos ismétlése, mely a nyelv természetében gyökerezvén, köznapi, prózai volt, egyhangúságot szült, azt kiki elgondolhatja, s hogy emelkedettebb hangulat előidézésére a rhythmus változtatására törekedtek, azt szintén természetesen fogjuk találni. Így keletkezett a trochaeusi sornak, mely e közben hat lábban lett megállapítva, metszék — caesura — általi kettéosztása középen és az első félvers megtoldása egy szótaggal. A második félversben a régi rhythmus megmaradt, de ellenkező lett az elsőben, s különösen itt jött a vers rhythmusa gyakori összeütközésbe a szóékezettel, bár a félvers vége itt is a régi, a nyelv szellemével összhangzó maradt.

Ezek szerint kezdetben az arsiat kétség kívül csak a szó grammatikai hangsúlya határozta meg; a mennyiségre — quantitas — már a grammatikai hangsúly nyomán volt tekintet, s oly szókban, melyekben e kettő nem felelt meg egymásnak, az előbbi kedvéért az utóbbi szorult háttérbe, míg egészen elhanyagoltatott s egyedül a quantitas maradt mérvadó,⁸⁾ de csak

⁸⁾ L. Gotthold az „Archiv. für Philol. u. Paedagogik-ban,“ II. Bd. 1833. Leipzig. — Mily nagy változtatások tétettek a szótagok quantitása terén különösen későbbben a görög mértékes versek behozatalakor, arról bővebben ír: Edélestandu Méril „Poésies populaires latines antérieures au douzième siècle“ p. 47. és az általa is idézett: Wase: „Senarius, sive de legibus et licentia veterum poëtarum“ p. 27. et 235.

az arsisban, mert még azon költőknél is, kik a görög mértékek átültetése mellett e régi latin versnemben irtak, nem találunk tiszta mértékes saturniusokat, s bár ezek kezében haladást tapasztalunk annyiban, hogy az ő saturnusaikat mintegy átmene-
tül lehet tekinteni a mértékes műverekre, oly szabadsággal kezeltetett e régi latin vers később is, mely a meghatározott formák közé szorított görög, s ezek mintájára készített latin versektől nagyban elütött, s az ezen példákhoz szokott műértő fülnek keményen, sőt sértően hangzott; l. f. Ennius ítéletét Ciceronál (Orat. 51, 271.) és Horatiusét (Ep. II, 1, 157), Vergil (Georg. II, 385) így szól:

nec non Ausonii, Troia gens missa, coloni
versibus incomptis ludunt — ;

hasznló kifejezésekkel találkozunk Liviusnál szerte, mint: „versus inconditi“ (VII, 2) „incompositi“ (u. o.) „priscus dicendi et horridus modus“ (II, 32) s. m., Terentianusnál (p. 2507) e jellemzéssel: „rudis numerus“; Lucretius így ír (l. V. v. 1490): — — extra numerum procedere membra moventes duriter (h. ö. l. V. v. 1405). A grammaticusok ítélete evvel azonos; ők azonfölül még azon észleletről is tudósítanak, hogy majd hosszabb, majd rövidebb versek találkoznak, úgy hogy a mintául felállított sorhoz: Malum dabunt Metelli Naevio poetae — hasznlót a költőknél alig találunk. Így Marius Victorinus (p. 2586. P.): Nostrī antiqui usi sunt eo (é. sat. vers.) non observata lege, nec uno genere custodito, sed praeterquam quod durissimos fecerunt, etiam alios longos (olv. longiores) alios breviores inseruerunt; Atil. Fortunatianus (p. 2698. P.): Hic versus obscurus quibusdam videtur, quia passim et sine cura eo homines utebantur, és u. ö. (p. 2679.): Nostrī autem antiqui, ut vere dicam quod apparet, usi sunt eo non observata lege nec uno genere custodito inter se versus, sed praeterquam quod durissimos fecerunt, etiam alios breviores alios longiores inseruerunt, ut vix invenerim apud Naevium quos pro exemplo ponerem. Eltérnek a nézetek az iránt, mit értettek a grammaticusok a „longiores“ és „breviores“ alatt? mi nem tudunk azok nézetéhez csatlakozni, kik úgy értelmezik e kifejezéseket, hogy a teljes versek közé félversek voltak elszórva, mert ezt csak fölismerték volna ők is, hanem azt hisszük, hogy már nem ismer-

ték a thesiselhagyás szabadságát és figyelmen kívül hagyták a hosszú szótagok feloldását. Hogy mily kevéssé értettek a saturnius elméletének bírálatához, vagy mily felületességgel gyakorolták e tisztet a grammaticusok, azt mutatja p. Atilius Fortunatianus, ki a görögben talált, a saturniushoz hasonló verssorokra hoz latin példákat, többek közt ezt is:

Turdís edácibús dolós cómparás amíce -- már pedig hét arsisal bíró saturnius nem létezik, s hogy ily példányverset ő faragott, arra nézve csak Horatius ismert helyére (Epod. II, 34.) kell emlékeztetnünk.

Hogy a saturnusi vers az általunk kimutatott uton keletkezett, az oly vélemény, melyet megtámadni lehet, de hogy oly alakban már igen korán meg volt állapítva, azt bizonyítja legrégibb emlékünkből, a carmen fratrum Arvaliumban a félversek használata a teljesekek mellett. Magától megdől tehát azon állítás, hogy a sort az előttünk fekvő alakban Naevius találta fel, melyet Diomedes után (col 512.): „Saturnium in honorem dei Naevius invenit addita una syllaba ad jambicum versum“ — újabb tudósok is fentartanak.

Főnebb kifejtett nézetünk szerint a latin nyelv természetének megfelelőleg a trochaeusi sor volt a saturnius kezdetleges alakja, s tekintve a félverseket (l. carm. Arv. 1. 5.), melyek ugyan nem ezen rhythmust mutatják már, hanem az egész verssor megállapíttatása után az első hemistichiumét, de három emelkedéssel bírnak: aligha csalódunk, ha ősalaknak mondjuk a három arsisal bíró trochaeusi sort. Tudjuk a görög metrika történetéből, hogy a görög hősvers hasonló módon fejlődött, akár Boeckh nyomán négy, akár az újabb kutatások folytán három dactylusos sorokból keletkezettnek gondoljuk. Westphal⁹⁾ mutatta ki a hasonlatosságot a latin saturnius és az ó-német hosszor (Langzeile) közt, és Bartsch¹⁰⁾ ennek nyomán az összes indo-európai nyelvekben közös ősi eposi versalakot vélt fölfedezni; ezt azonban csak az által érte el, hogy a német verssorban dívó szabadságokat átvitte a saturniusba, mely

⁹⁾ Westphal: Metrik der Griechen II. Bd. II. Ausg. p. 36. sqq.

¹⁰⁾ K. Bartsch: Der saturnische Vers und die altdeutsche Langzeile. Leipzig 1867.

azonban azokkal, mint ez étekezésünk folyamán ki fog tűnni, nem élt, s a hasonlóság a német hosszor és a saturnius közt csak abban áll, miben az utóbbi és a latin grammaticusok által vele tévesen azonosított görög versek közt, t. i. az asynarteticus alkatban.

A mi a saturnius elméletének történetét illeti, már volt alkalmunk említeni, hogy a régi grammatikusok, miután itéletük hamis alapra, a görög versmértéktan szabályaira van fektetve, a saturnius lényegét nem fogták fel, bár nem mentek annyira, mint későbbiek, kik Svetonius e helyét (de illust. grammat. II.): „C. Octavius Lampadius Naevii Punicum bellum, quod uno volumine et continenti scriptura expositum, divisit in septem libros,“ mely csak annyit mond, hogy Naevius műve egy folytatásban, könyvek szerinti felosztás és az egyes verssorok megkülönböztetése nélkül volt írva, úgy értelmezték, hogy eredetileg versben sem volt szerkesztve. Scaliger Livius Odysseájára vonatkozólag így vélekedik (Conjectanea in Varronem p. 189): „Livius Andronicus prosa oratione, non versibus scripsit Odysseam.“ A legújabb időben két német tudós Lersch és Dünzer állíták, hogy a saturnius tulajdonképen nem is vers, hanem minden prosodia nélkül csak a szótagok számlálásából áll.¹¹⁾ A grammaticusok schemáját fogadták el Bentley¹²⁾, Hermann Gottfrid,¹³⁾ és Niebuhr¹⁴⁾, ki többnemű lantos költeményeket különböztet meg, a nélkül, hogy ezek létezését bizonyítani képes volna, de a felállított schema mellett nem boldogultak. Müller Ottfrid volt első, ki a thesisek elnyomatását a saturniusban úgyszólván újból fölfedezte s minden eddigi nehézséget elenyésztetett, de kelleténél, sőt a szabadnál is sokkal tovább ment, midőn ama szabadságot az utolsó kivé-

¹¹⁾ L. H. Dünzer: Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft VII. Jahrgg. Darmstadt, 1840. Nr. 15. 16. p. 121. sqq.

H. Dünzer és L. Lersch: De versu, quem vocant Saturnio. Bonn. 1838.

H. Dünzer: Philologus XXVIII. p. 230. sqq. — L. Bernhardy: Grundriss der röm. Litteratur. 5-te Bearbeitung. Braunschweig. 1869. p. 188.

¹²⁾ Bentley: Op. philolog. p. 273.

¹³⁾ God. Hermann: Elementa doctrinae metr. p. 611.

¹⁴⁾ Niebuhr: Röm. Geschichte II. 662. és III. 560. jegyz.

telével minden lábra kiterjeszté: „forma ab antiquis tradita justa est: modo unum observaveris ac teneris, supprimi posse theses omnes excepta ultima,“ maxime penultimam“ így ír (Fest. Supplem. p. 397.); ily szabály azonban nem egyéb a legnagyobb szabálytalanságnál, mert kivetkőzteti a verset rhythmusából. Corssen¹⁵⁾ az első félvers első és utolsó és a második félvers utolsó thesisének elhagyását tartja megengedhetőnek. Végre Ritschl¹⁶⁾ a köfaliratokban megmaradt saturnusi versek nyomán alapot teremtett az elméletre; magát az általa felállított elméletet nem tartjuk minden pontban helyesnek. Ez alpból indultak ki az utána következő értekezők¹⁷⁾, kivéve Pfauf¹⁸⁾, ki kiinduló pontnak a költők töredékes maradványait tartja fön, s a legnagyobb szabadsággal ruházza fel a verset, mint p. hogy a második félvers bírhat anacrusissal, hogy a thesisek mind, sőt az első félvers anacrusisa is, elmaradhatnak stb.

Mi a költők maradványait annyiban fogadjuk el alapul, mennyiben schemát szolgáltatnak, melylyel azonost vagy legalább hasonlót a feliratokban fellelhetünk; mihelyt azonban a saturnusi vers felismertetett e meg nem hamisított és egészét képező maradványokban, a mit jelenleg már alig fog valaki józanul tagadhatni, kell, hogy ezek szolgáltatassanak alapot elméletünk megállapítására.

Mielőtt azonban erre magára áttérnénk, szükségesnek tartjuk egy futó pillantást vetni a legrégibb latin költészetre s nyelvre általában, valamint elősorolni azon költészeti termékeket, melyek saturniusban voltak írva, megemlítve az ezek közül reánk maradtakat is.

A történelem igen csekély támpontot nyújt azon kérdés eldöntésére, mily népek folytak be a latin államnak, mely Rómának lett szülője, megalapításához, s azok is, melyeket nyújt a monda homályos kódébe burkolvák, melyet ha nem is elosz-

¹⁵⁾ Corssen: *Origines poëseos Romanae* p. 196.

¹⁶⁾ Ritschl: *Priscae latinitatis monumenta epigraph.* etc.

¹⁷⁾ Bücheler: a *Rheinisches Muzeumban* LXXXVII. p. 330. sqq. Spengel: *Philologusban* XXIII. p. 81. sqq.

¹⁸⁾ Pfauf: a *quedlinburgi gymnasium programmjában* (1864.): *De numero saturnio.*

latni, legalább itt-ott keresztültörni segít a nyelvvizsgálat. Ennek segítségével jutott a tudományos kutatás azon eredményhez, hogy Latium őslakóira a pelazg, oszk és etruszk népek befolyást gyakoroltak; későbbben, de ekkor annál nagyobb mértékben járult ezekhez a görög, különösen a Nagy-Görögországnak nevezett délitáliei telepek részéről.

Nem lehet feladatunk e helyen, e kérdés tüzetes fejtegetésébe bocsátkozni, csak a költészetre vonatkozólag látjuk helyén kiemelni, hogy itáliei befolyásoknak nemcsak a nyelv mutatja elvitázhatatlan jeleit, hanem a történelem is nyújt még a későbbi időkből azokra bizonyítékokat. Így p. a *fabulae Atellanae* az oszk Atella városból származtak Romába¹⁹⁾, ha nem is adhatunk részünkről hitelt Strabo tudósításának, miszerint e darabok Rómában még az ő idejében, de sőt bármikor is oszk nyelven adattak elő²⁰⁾. Livius bizonyossága szerint a római saturák egy Rómában uralgó dögvész alkalmával az istenek haragjának megengesztelésére hozattak be Etruriából.²¹⁾

A legrégebb római költészet is tehát a dolog természetes rendjénél fogva nem lehetett más, mint az azon népeké, melyekből a római állam alakult, s legrégebb római költészetről is csak annyiban lehet szó, a mennyiben a név különböző, de alak, tartalom azonos volt az u. n. itálieival. Azonban Róma minden kívülről vett elemet saját egyéni jelleméhez képest átformított s fejlesztett, s nemcsak önálló nemzeti prózát, hanem költészetet is teremtett. Az első döntő lépést ez önálló irányban Numa király idejébe helyezük s így római költészetről is, a szó szoros értelmében, csak ez időtől kezdve lehet szó.

A költészet eredetét minden nemzetnél s így a latinnál is a népnél kell keresnünk. A családi és községi élet megalapítása után egyes családi szomorú vagy örömteljes események, közös isteni tisztelet vagy a közre ható nevezetes külesemény mind-

¹⁹⁾ Diomedes (III. 487. P.) írja: *Tertia species est fabularum latinarum, quae a civitate Oscanum Atella, in qua primum coepitae Atellanae dictae sunt, argumentis dictisque jocularibus similes satyricis graecis.*

²⁰⁾ L. Strabo V. 3. §. 6. p. 377. Tauchn. Corsson: *Origines poëseos Rom.* p. 151. 153.

²¹⁾ L. ezen a római költészet történetére több tekintetben fontos helyet Liv. Hist. VII. 2.

megannyi ok, mely a lélekben magasabb, emelkedettebb hangulatot szül, mely dalban, táncban s néha ünnepi játékokban lel kifejezést. Ily befolyások folytán született a költészet a latinoknál is, mely tárgyánál fogva a legrégebb időben vagy hieratikus vagy népies volt; az utóbbi egyenesen s közvetlenül a nép kifolyása, az előbbi papok vagy jóslók — vates — ²²⁾ által műveltetett; alakja mindkettőnek egy, bár kétségkívül szabályosb volt emez, s az általa megállapított alak lett a népies költészetre nézve is mérvadó. Az első vates Faunus volt, kitől a vers is nevét nyerte²³⁾: ő énekelt az embereknek jóslatokat²⁴⁾; az ő tanácsát kérte Numa állami és istentiszteleti intézményei szervezésekor²⁵⁾, ő tiszteltetett a rómaiak által is Janus-szal (s kezdetben valószínűleg Vates-szel) egyetemben a költészet isteneként. Társa: Fauna, a lelkesítő s vele rokon istenek a Deus Vagitanus²⁶⁾ és Picus nevével Canens-szel²⁷⁾. Jóslatokon kívül a költészet szüleményei voltak az istentiszteletre vonatkozó énekek, varázsszó vagy kuruzsló mondatok s t. e. De az emberi élet egyéb jelenségeire is kiterjedt, így nevezetesen halálesetre már a legrégebb időben léteztek gyászdalok — naeniae, — melyek „in funeribus senum“ azaz olyanok temetésénél énekeltettek, kik a természet rendje szerint múltak ki²⁸⁾, s a halott dicséretét tartalmazták. Hogy a naenia versben volt szerkesztve, s így ellentétet képezett a prózai laudatiohoz, azt Festus (p. 163. M.) bizonyítja, ki carmen-nek nevezi, „quod

²²⁾ „Vates“ alatt Augustus idejében ihlett dalmokot költőt értettek egyenlő jelentésben a „poëta“ szóval, l. Ovid. Am. III. 9. 17.: „At sacri vates et Divum cura vocamur“. Ily értelemben nevezte magát poëta-nak Ennius. H. ö. Virg. Ecl. IX. 32. sqq. — Hajdan papot jelent a „vates“ szó, s eredetileg valószínűleg isten volt; v. ö. Müller Lucian: De re metr. poëtar. lat. p. 66.

²³⁾ A versus Faunius alkatra bizonyára hasonló volt a saturniushoz, de ez maga csak későbbben állapított meg s azután a régebbi F uniuissal azonosított.

²⁴⁾ Festus s. v. Saturnia írja: „quibus Faunus fata cecinisse hominibus videtur“. V. ö. Cicero Brut. c. 19, és Varro de l. l. VII, 36.

²⁵⁾ L. Varro de l. l. VII, 36.

²⁶⁾ L. Gellius Noctes Atticae XVI, 17.

²⁷⁾ L. Ovid. Metamorph. XIV, 335. sqq.

²⁸⁾ L. Augustin. de civitate dei VI, c. 9.

in funere laudandi gratia cantatur ad tibiam.²⁹⁾ Megemlítendők a g ú n y d a l o k, melyek úgy szólva nemzeti sajtóságához tartoztak a rómainak már a legrégebb időben; ilyek énekeltek annak kapuja előtt, ki gonosz tett hírében állott — o c c e n t a t i o, ostium occentare — ³⁰⁾; hasonló nem kellemes meglepedésben részesült, ki más mellett tanuvallomást tenni vonakodott — o b v a g u l a t i o, obvagulatum ire — ³¹⁾. Mindezen szokások átmentek a városi életbe is, s a lex XII. tabularum által büntetés alatt eltiltattak³²⁾.

A falusi élet költészeti termékeihez tartoztak végre a ,Fescennini versus' is. Nevüket nem az etrusiai Fescennia, vagy a campaniai Fescennium városnak köszönik³³⁾, mint azt Servius (ad Virg. Aen. VII, 695.) állítja: „Fescenninum oppidum est Campaniae, ubi nuptialia inventa sunt carmina“, hanem a ,fascinum' szóból, mire támpontot nyujtanak Paulus Diac. szavai (p. 85, 18. Müll.): „Fescennini versus, qui canebantur in nuptiis, ex urbe Fescennina dicuntur allati, sive ideo dicti, quia fascinum putabantur arcere“³⁴⁾. Fascinum ,varáslatot, megigézést' jelent³⁵⁾, vonatkozással eredetileg a nemi életre (fascinum = penis), később a családi és mezei élet többnemű jelenségeire; fescennini versus alatt, tehát megigézés ellen óvó, vagy pajzán, gúnyosan ingerkedő dalokat kell érte-
rtenünk, melyek nász- vagy mezei ünnepeknél, amott p. a nő, itt a föld termékenységére vonatkozva énekeltek. A dalokban Tellus Mater és Silvanus tiszteltettek³⁶⁾. A fescennini versus kétségtelenül párbeszédben — alternis versibus, carmen amoebum — adattak elő vagy két személy, vagy két kar

²⁹⁾ H. ö. Nonius Marcell. p. 66. 145.

³⁰⁾ L. Plautus Pers. IV, 4, 20.

³¹⁾ L. Festus p. 375. Müller szerint.

³²⁾ L. Schoell: Leges XII. tabll.; tab. VIII p. 140. és tab. XII p. 121.

³³⁾ Dionysius (Ant. Rom. I. 21.) Φαρκέντιον-t említ.

³⁴⁾ L. O. Müller Etrusker II, 284.

³⁵⁾ Ily értelemben kell magyarázni Paul. Diac. szavaiban (p. 86, 6. Müll.): „Fescennoe vocabantur, qui depellere fascinum credebantur.“

³⁶⁾ L. Servius ad Virg. Georg. I, 20. és Preller: Röm. Mythol. 346. 402.

által³⁷⁾, mi minden esetre haladásnak jele, de gyakran durva tréfákkal köttetvén össze, melyek a finomabb városi étellel már nem fértek össze, hasonló sorsra jutottak, mint az előbbiek. Horatius vonzóan írja le a régi mezei élet szokásait és a fescennini versus tartalmát, mignem elfajulván a törvény által eltiltattak³⁸⁾. A későbbi időben „fescennina jociatio“ alatt tréfás, de gyakran igen éles gúnynyal fegyverzett verseket értettek. Mindenki emlékében van, hogy midőn a második triumviratus idejében Octavianus fescennini verseket irt Asinius Pollio ellen, ez barátai ösztönzésére, hogy válaszoljon, e szavakkal indokoló hallgatását: „Difficile est in eum scribere, qui potest pro-scribere.“³⁹⁾

Az előadott termékekre szorítkozik körülbelül a legregibb latin költészet, melyet annyiban lehetett ó-itáliainak nevezni, a mennyiben a középolaszországi népekével közös volt a nélkül, hogy a latinok mindent, mi ezen népeknél divott, átvettek, vagy az átvettet is eredeti alakjában egészen változatlanul megőrizték volna; ez képezte alapját a római nemzeti költészetnek is, mely Róma építése után állami és főleg istentiszteleti intézményei szervezésével, tehát a történeti hagyományt követve, Romulus vagy Numa király korával kezdődik.

Numa rendezte az istentiszteletet, ő határozta meg a meglevő papi collegiumok számát s állított ujakat, ő kötötte

³⁷⁾ T. Livius írja (VII, 2.): „Non sic ut ante Fescennino versu similem incompositum ac rudem alternis jaciobant“ L. Vergilius Georg. II, 385—392 és Hor. Epist. II, 1, 146.

³⁸⁾ Hor. Ep. II, 1, 139. így ír:

Agricolae prisci Tellurem porco, Silvanum lacte piabant
Fescennina per hunc inventa licentia morem
versibus alternis opprobria rustica fudit;
libertasque recurrentis accepta per annos
lusit amabiliter, donec jam saevus apertam
in rabiem coepit verti jocus — — quin etiam lex poenaque lata.

³⁹⁾ Ily értelemben lehet fescennini verseknek mondani a Naevius költőnek tulajdonított szavakat: „Fato Metelli Romae finit consules“ és a Metellusok válaszát: „Dabunt malum Metelli Naevio poetae“ (l. különben Zumpt ad Cic. Verr. p. 72. és Klotz: Handbuch der lat. Litteratur geschichte 296. l.) mi, legalább az utóbbi verset, későbbkori szerzőnek tulajdonítjuk; a grammatikusok a tiszta saturnius példányakép idézik.

össze a cultust bizonyos változhatatlan szertartásokkal, imákkal és dalokkal, és így joggal lehet következtetni, hogy a saturnusi vers is, melyben az utóbbiak irattak, az általunk ismert alakban az ő korában meg volt állapítva, vagy legalább ekkor jutott megállapodáshoz.⁴⁰⁾ A saturnusi vers nemcsak az egyedüli nemzeti mérték volt, hanem Róma első öt századaiban általában az egyedüli alak maradt, melyben a római költészet nyilatkozott. E költészetet könnyebb áttekintés végett tartalma után vallásos, népies és fenséges költészetre osztjuk.

A vallásos költészet legrégebbi termékének tartott már a rómaiak által a saliusok éneke — *carmen Saliorum* — mely egyéb szertartásokkal valószínűleg a saliusok könyveiben — *libri Saliorum* — ⁴¹⁾ foglaltatott. A saliusok intézménye Latiumból, hol többek közt Tiburban, Tusculumban, Albában is létezett ⁴²⁾, Numa által hozatott Rómába ⁴³⁾, és a tizenkét tagból álló collegium a palatin dombon helyeztetett el ⁴⁴⁾; innen Sali palatini-nek neveztettek, s mindvégig a legelőkelőbb papi testületekhez számítottak, úgy hogy még a császárok is megtiszteltetésnek tartották közjök fölvételni.⁴⁵⁾ Énekeik, melyek *axamenta*-nak neveztettek, a latin költészet legrégebbi szüleményének tekintettek; Varro, Aelius Stilo tanítványa, ki commentárt írt az énekekhez, így nyilatkozik (*de lingua lat. VII.*): „— *initium Saliorum, quo Romanorum prima verba poetica dicuntur Latina.*“ Tartalmuk: könyörgés Marshoz (Marmar!), a régi mezei istenhez, de egyéb istenekhez, Janus, Juno, Minervához is. Paulus Diac. (*Epit. Fest. p. 3.*) írja: „*Axamenta dicebantur carmina Saliaria, quae a Saliis sacerdotibus canebantur in universos seimones* (Hartung után, a kéziratok: *homines e helyett*) *composita. Nam in deos singulos versus facti a nominibus deorum appellabantur, ut Janualii, Junonii, Minervii.*“ ⁴⁶⁾

⁴⁰⁾ V. ö. T. Livius Hist. I c. 19 sqq.

⁴¹⁾ L. Varro de l. l. VI, 14. (p. 78. Müller szt.)

⁴²⁾ L. Servius ad Virg. Aen. VIII, 285-hez, Macrobian Saturn.

III, 12.

⁴³⁾ Ovid. Fast. III, 387.

⁴⁴⁾ L. Dionys. Halic. II, c. 70.

⁴⁵⁾ L. Dio Cassius LI, 20.

⁴⁶⁾ V. ö. Dionys. Halic. Antt. Romm. II, 70 sqq.

E liturgiai énekeket az újév kezdetén, március hóban körmenetben a városon keresztül vonulva, bizonyos dallam szerint énekelték ⁴⁷⁾, mi közben a szent pajzsokat — ancilia — verték és e zenét s dalt sajátos léptekkel — tripudatio (-ter pede saltare) — kísérték. Az énekek valószínűleg a K. u. negyedik vagy ötödik századig megvoltak ⁴⁸⁾, de miután a liturgia törvényei szerint változatlanul kellett megőriztetniök, már igen korán homályosan, később épen nem értettek meg, mint azt Horatius bizonyítja (Ep. II, 1, 85):

Jam Saliare Numae carmen qui laudat et illud,
quod mecum ignorat, solus vult scire videri;

Quintilian még a papok előtt is értetleneknek mondja (Inst. or. I, 6, 40.): „Saliorum carmina, vix sacerdotibus suis intellecta.“ Nem valószínű Scaurus ⁴⁹⁾ azon állítása, hogy Numa, ki, melleleg mondva valósággal létezett történeti személy, mit az általa behozott naptárnak fölvétele a XII tábla törvényei közé bizonyít leginkább, hogy Numa maga volna szerzője a saliusok énekeinek, de hogy a legrégebb időkből származnak, azt az írók állításain kívül a reánk maradt töredékek nyelvezete bizonyítja. A már említett Aelius Stilo után főként Varro foglalkozott az énekek nyelvtani magyarázatával; az eredeti szövegnek részbeni visszaállítására a töredékekből a legújabb időben tétettek kísérletek. ⁵⁰⁾

Valamint a saliusok, úgy birtak más papi collegiumok is külön liturgiai dalokkal, így a fratres Arvales testülete, melyről eredeti köemlékeink vannak, melyek mind tartalmukat illetőleg a legrégebb vallásra és vallási testületekre, mind alakjokat tekintve a legrégebb költészetre érdekes világot vetnek. Ezen a fratres Arvales okmánytárához — acta fratrum Arvalium — tartozó márványlapok Róma mellett az általuk áldozatho-

⁴⁷⁾ „Certos modos“ említ Ovid Fast. III. 387. L. Quintiliani Inst. or. I, 10, 20.

⁴⁸⁾ L. Macrobrii Saturn. III, 11.

⁴⁹⁾ De orthographia p. 2261 Putsch sz.

⁵⁰⁾ L. Varro de lingua lat. VII és Festus p. 146. Az újabbak közül: Gutberleth: De Saliis, Martis sacerdotibus, Franecq. 1704.; Corsen: Origines poëses Rom. c. IV. p. 15 sqq. és Bergk: in Indice lectt. Marburg, hiem. 1847/s.

zás végett fölkeresett Dea Dia berkének helyén 1777-ben találtak, s a papok — kik számra tizenketten voltak — kötelességei és jogainak felsorolása, a május hóban tartatni szokott ünnep rendje s egyebek mellett két kölpon a „carmen fratrum Arvalium“ saturnusi versben írt éneket tartalmazzák, melyet megszübott előkészítő szertartások után a papok a templomban, az istennő oltára körül táncolva — tripudium — írásból énekeltek azon czélból, hogy az istenek bő termést adjanak, s kárt és vést elhárítsanak. Az éneket ez értekezés végén egész terjedelmében közöljük.⁵¹⁾ Nyeresség a tudományra, hogy a római vallásos hit szerint az ima alakjának legalább is oly nagy erő tulajdonított, mint tartalmának, mely okból a régi alaknak pontos megtartására majdnem kínos gonddal ügyeltek; ennek köszönhetjük, hogy a carmen arvale régi szövege megőrzöttetett.⁵²⁾ Különb en ily körmenetek (melyekkel a római egyházban mainap is dívó gabnaszenteléseket lehet összehasonlítani), melyek hason czélból tartattak „propterea ut fruges arva ferant“⁵³⁾, az itáliai istentiszteletben több helyütt fordulnak elő.⁵⁴⁾

Egyéb szent énekekről nincs ugyan közvetlen tudomásunk, de hogy a fentiek példájára egyéb testületek is birtak ilyekkel, és hogy újabb istenek tisztelete hozatván be Rómába (l. a. a templomszenteléseket), ezek ünnepei alkalmával ama-

⁵¹⁾ L. C a j. M a r i n i g l i Atti e monumenti de' Fratelli Arvali. Róma, 1795. — E d é l e s t a n d u M é r i l Poésies populaires lat. p. 103. sqq. M o m m s e n : Corp. Inscr. latt. n. 28. — P r e l l e r : Römische Mythologie, II. Auflage p. 422. sqq. — Tartalmát illetőleg csak annyit jegyzünk meg, hogy sem a Méril sem a Preller által (id. h.) adott értelmezéssel nem értünk egyet, hanem úgy hisszük, hogy a 3-ik és 4-ik versben foglalt felszólításokat a papok egymáshoz intézik, mert hogy karokra voltak fölosztva, azt az „alternai“ szó kétségtelenné teszi; az ötszörös „triumpe“ az egyes énekek refrainje volt.

⁵²⁾ A saliusok énekeit illetőleg mondja Q u i n t i l. I. 11.: „Saliorum carmina, vix sacerdotibus suis satis intellecta mutari vetat religio et consecratim utendum est“. L. bővebben P l i n. Hist. nat. XXVIII, 2, 3. A carmen arvale régi szövege annyiban látszik megőrzöttnek, hogy valószínűleg a gall pusztítás ntán átírt éneket bírjuk; legalább egyes szók, melyek a sali énekekben régibb alakot mutatnak, ezt gyaníttatják.

⁵³⁾ L. V a r r o de l. l. V, 85.

⁵⁴⁾ H. ö. Ö v i d Fast. I, 658. sqq.; V e r g i l. Georg. I, 338. sqq.

zokéhoz hasonló szent énekek költettek, hogy tehát a vallásos költészet e neme az idővel fejlődött, a legnagyobb valószínűséggel feltehetjük. ⁵⁵⁾

A vallásos költészet termékeihez számíthatjuk a templomok szentelésekor azokra illesztett feliratokat — *inscriptions* —, melyek úgy mint a felszentelésnél a *leges consecrationis* nem ritkán saturnusi versekben voltak szerkesztve. ⁵⁶⁾ A törvényesen meghatározott felszentelési mintázatot mindig a pontifex maximus mondta. ⁵⁷⁾

Hasonlóképp meghatározott alakkal bírtak egyéb imák is, p. azok, melyekkel egy ostromlott város istenci abból ünneplésen kiszóllítottak — *carmina evocationis*, — minőt látsszólag a régi alak után átídomítva közöl Veji ostroma leírása alkalmával Livius ⁵⁸⁾, Juno Reginához intézve, kinek azután Rómában templom építtetett és tisztelete rendeztetett. Ily istenségek, melyeknek tisztelete idegen földről ültetett át Rómába — *s peregrina sacra*-nak neveztetett —, igen nagy számmal voltak s részint az említett *dii evocati*, többnyire itáliai istenségekből állottak ⁵⁹⁾, részint a Sibylla könyveinek rendezete folytán hozattak be, tehát görög eredetűek voltak. ⁶⁰⁾

⁵⁵⁾ Hogy csak egy példát hozzunk fel a királyok idejéből: Servius Tullius pénzt veretvén, Deus Aesculanus tisztelete hozatott be, majd hason okból fia Argentinusé; erre vonatkozólag olvassuk Augustinusnál (*de civ. dei* IV. 21): „nam ideo patrem Argentini Aesculanum posuerunt, quod prius aerea pecunia in usu esse coepit, post argentea“.

⁵⁶⁾ Ezt bizonyítja Varro *de l. l.* VII, 84. — Különben néha görög művészek által épült a templom, ily nyelvű volt a felirat, sőt a felszentelési ritus is, mint p. az aedes Cereris Liberi Liberaeque felszentelésekor Sp. Cassius által 261-ik évben R. é. u., melyet A. Postumius a Regillus tava mellett 258-ban vívott csata alkalmával ajánlott volt föl. L. Dionys. Halic. VI, 17, és 94.; Cicero *pro Balbo* 24, 55. — Ily fogadalmak a vezérek által, „in ipso discrimine“ gyakrabban tétettek L. Liv. X, 42.

⁵⁷⁾ L. az összes szertartások iránt Liv. IX, 46.

⁵⁸⁾ *Hist.* V, 21.

⁵⁹⁾ A *Novensiles* vagy *Novensides* nevezetet ily értelemben magyarázza Arnobius III, 38-ban Cincius.

⁶⁰⁾ Festus (p. 257. M.) írja: „*Peregrina sacra appellantur quae aut evocandis dis in oppugnantibus urbibus Romae sunt coacta, aut quae ob quasdam religiones per pacem sunt petita, ut ex Phrygia Matris Magnae, ex Graecia Cereris, Epidauro Aesculapii: quae coluntur eorum more, a quibus sunt accepta.*“

Végül felemlítjük az imákat, melyekkel valaki halálra szánta magát — *carmina devotionis* —, melyeket, mint a *sollemne carmen precationis*-t általában ⁶¹⁾ mindig a pontifex maximus imádkozott elő — *verba praeibat*. — Így szánták magukat halálra a szerencsétlen alliai ütközet után a senatorok. „*M. Fabio pontifice maximo praefante carmen*“.⁶²⁾ Plinius⁶³⁾ írja, hogy fővannak még a régi imák, melyekkel a Deciusok (atya és fiu) az alvilági isteneknek — *diis Manibus et Telluri* — áldozták magukat. Ezeket is a régi nyelvezet és alak megváltoztatásával közli Livius.⁶⁴⁾

A vallásos költészet mellett létezett a népies költészet, mely leginkább vidor, pajzán jellemében a mezei életből származván át városba, részint a mezei munkásságra, családi életre vonatkozott, részint a városi új szokások s nevezetes események szüleménye volt.

A jó s- és varázsmondatok, melyek természetük szerint mintegy középhelyet foglalnak el a vallásos és népies költészet között, a mezei életből hozattak át a városba, s itt ujakkal toldattak meg. A babona általában nagy szerepet játszott a római néphitben; — e helyen csak néhány jelenségeire akarunk figyelmeztetni, p. a szegre, mely a capitoliumi templomban a cella Jovis egy gerendájába veretett, s melynek oly nagy hatás tulajdonított a dögvész megszüntetésére, hogy később (391-dik és 423-dik években R. é. u.) hasonló alkalommal egy külön dictator „*clavi figendi causa*“ választatott ⁶⁵⁾; továbbá azon ismert balhitére a rómaiaknak, hogy bizonyos varázsmondatok által szélvészt lehetett támasztani és lecsendesíteni.⁶⁶⁾ Hogy a földművelésre, a termények bőségére, a károk

⁶¹⁾ L. Liv. XXXIX, 15.

⁶²⁾ Liv. Hist. V, 41.

⁶³⁾ Plinius Nat. hist. XXVIII, 2. 3.

⁶⁴⁾ Hist. VIII, 9. H. Ö. Liv. X, 28.

⁶⁵⁾ L. Liv. VII, 3.; VIII, 18.

⁶⁶⁾ Plin. Hist. nat. XVII, 28. említi: „*cum averti carmine grandines credant plerique, cujus verba inserere non equidem serio ausim,*“ és Seneca Qu. N. IV, 7. megerősíti: „*rudis adhuc antiquitas credebat et atrahi imbres cantibus et repelli.*“ Plinius a még korábban létezőkről is tesz említést Hist. nat. XXVIII, 5, 29.: „*carmina quidem exstant contra*

elhárítására czélzó mondatok — carmina — nemcsak külön, hanem könyvekben összegyűjtve léteztek már igen korán, azt bizonyítja Macrobius,⁶⁷⁾ ki egy „liber vetustissimorum carminum”-ról beszél, „qui ante omnia, quae a Latinis scripta sunt, compositus ferebatur.” Ezek körébe tartozik az ismeretes: „Terra pestem teneto, salus hic maneto.”

Jóslatok szintén nagy mennyiségben voltak ismeretesek. Livius többeket említ, névleg a vejii háborúra vonatkozót,⁶⁸⁾ melyet a delphii jósa adott, s különösen a Marcii fratres jóslatait, melyek az ötödik században Róma ezen első névszerint ismert költőitől irattak, de feledékenységbe mentek volt, míg nem a második pun hadjárat alatt beteljesedvén, gondosan összegyűjtettek — liber — s a capitoliumban tétettek le; alakjuk Livius feljegyzései után kétség kívül régi költészetet árul el.⁶⁹⁾ A Sibylla jóslatai eredetileg görög nyelven hexameterekben voltak írva, s két vagy több, Sulla óta tizenöt pap — XV viri sacris faciundis — őrizetére bizattak, kik Livius szerint⁷⁰⁾ „carminum Sibyllae ac fatorum populi hujus (sc. Romani) interpretes” voltak. Tisztjök volt a görög hexametert latinra fordítani és pedig veraben,⁷¹⁾ mely nézetünk szerint csak saturnius lehetett, és a jóslat értelmét magyarázni. Sok régi jóslat létezett összegyűjtve még Augustus korában, melyekről Horác⁷²⁾ „annosa volumina vatum” névvel emlekezik.

A Marcii fratres mellett a régi korból csak egy költőnek — vates — nevét találjuk még feljegyezve Ciceronál,⁷³⁾ Publiusét, de ezek is bizonyítják, hogy már igen korán léteztek Rómában férfiak vagy talán egy egész osztály, mely a költészetet mesterség gyanánt űzte.

grandines contraque morborum genera contraque ambusta, quaedam etiam experta.”

⁶⁷⁾ Saturnalia V, 20, 18. H. ö. Serv. ad Virg. Aen. I, 101. Cato de re rust. 160. és Varro de r. r. I, 2, § 27.

⁶⁸⁾ Hist. V, 16.

⁶⁹⁾ Hist. XXV, 12. H. ö. Macrobi. Sat. I, 17.

⁷⁰⁾ Hist. X, 8.

⁷¹⁾ L. Cic. de divinatione II, 54.

⁷²⁾ Epist. II, 1, 26.

⁷³⁾ Cic. de divin. I, 50.; II, 55.

Hogy a szokások, melyek a legrégebb költészet termékeit szültk, az obvagulatio, occentatio stb. áthozattak Rómába s itt az illetet, sőt a nyilvános csendet is gyakran zavarván, törvény által eltiltattak, azt már főnebb fölemlítettük, de a pajzán inceselkedésre hajló kedv továbbra is kútfeje maradt gúnyverseknek, sőt egész tréfás jeleneteknek, melyek a drámának képeztek elemeit. R. é. u. a 390-dik évben hivattak Eturiából művészek — ludiones, — kik a ludi scenici meghonosítói lettek Rómában. A kezdet fölötté egyszerű volt, fuvolazene- és művészi táncból állott: „sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actu, ludiones ex Etruria acciti ad tibicinis modos saltantes haud indecoros motus more Tusco úabant“ írja Livius⁷⁴⁾. Azonban csak hamar a római ifjak utánozták ama némajátékot, majd élő szóval, tréfás tartalmú versekkel köték össze és pedig „inter se“, mi mind a régi római szokásokra emlékeztet⁷⁵⁾. Utóbb külön művészekre — histriones — bízott az előadás, kik rögtönzés helyett összefüggő jeleneteket adtak elő, melyek már költők által irattak s előadás előtt begyakoroltattak; zene és tánc, taglejtés és öltözet a tartalommal összhangzásba s így az előadásba egység hozatván, mindinkább művészi alakot öltött. Ez volt a régi satura. Költészeti műfajjá Livius Andronicus emelte 450 k. R. é. u.⁷⁶⁾

A római ifjuság a satura ily fejlődése után is fentartotta külön a tréfás jelenetek előadását a régi alakban⁷⁶⁾; ez előadások későbbben az atellanák végén vagy azok egyes jelenetei között adatván elő, exodia-nak neveztettek.⁷⁶⁾ A fabula Atellana volszk eredetéről volt már alkalmunk szólni. Hogy a satura s az exodia saturnusi versekben voltak írva, azt Liviusnak az ezekre általánosan használt kifejezése „inconditi versus“ bizonyítja⁷⁷⁾.

A népköltészet egy új terméke a diadalenekék —

⁷⁴⁾ Hist. VII, 2. H. ö. Tacit. Annal. XIV, 20.

⁷⁵⁾ Liv. VII, 2.

⁷⁶⁾ „Juventus ipsa inter se more antiquo ridicula. intexta versibus jactare coepit“ írja Liv. VII, 2.

⁷⁷⁾ L. Liv. u. o. — H. ö. mindezekről: Méril Origin:s latines du théâtre moderne p. 30. Corssen Orig. poes. Rom. p. 151, sqq. Stieve De rei scenicae apud Romanos origine p. 61 sqq.

carmina triumphalia, — melyekkel a történetíróknál oly gyakran találkozunk. A győzelmesen hazatérő hadvezér diadalmenetben vonulván a városon keresztül fel a Capitoliumra, a katonák vagy az őket kísérő nép dalokat énekeltek. A diadalmenet szokása etrusiai, s Liviusnál⁷⁸⁾ 296. R. é. u. említtetik az első eset egybekötve a nép lakmározásával s tréfás énekeivel. Ugyanő a katonákat nevezi a dalok szerzőinek, melyekben Romulushoz hasonlítják a diadalmas vezért⁷⁹⁾. Rendesen dicsőítés foglaltott ez énekekben, de nem ritkán gúnyt is tartalmaztak, mint p. C. Valerius consul diadalánál a győztes, de a nép előtt nem kedvelt hadvezér mellett, mintegy mellőztével a tribun M. Maenius emeltetik ki; ez ének a régi római szokás szerint „alternis” adatott elő⁸⁰⁾. E szokás tovább is dívott, csak hogy a saturnius helyébe a tetrameter trochaicus vagy más versfaj lépett; még Julius Caesarra és császárokra készített ily gúnyverseket most is birunk.⁸¹⁾

Vig dalokat énekeltek a katonák a táborban is, fölhasználván a költészetre alkalmas eseményeket; így, midőn Manlius a gall óriást párbajban leterítette és ettől diadala jeléül nyaklánczot vett el, Livius tudósítása szerint „inter carminum prope modum in condita quaedam militariter joculantes Torquati cognomen auditum celebratum”.⁸²⁾ A népies költészet egyéb nyomait is leljük még elszórt tudósításokban; vinczellérek és foltozónők énekei, dajkaénekek stb. említtetnek.⁸³⁾

Hogy a mese már az első secessio idejében honos volt Romában, s Görögországból, illetőleg Sybarisból származván,

⁷⁸⁾ Liv. III, 29.: „Epulae instructae ante omnium domos, epulantesque cum carmine triumphali et sollemnibus jocis, commissantium modo, currum secuti sunt.”

⁷⁹⁾ „In eum milites carmina in condita, aequantes eum Romulo canere” írja Liv. IV, 20.

⁸⁰⁾ Liv. IV, 53. beszéli el az esetet: „Itaque, cum ex senatusconsulto urbem ovans introiret, alternis incoditi versus militari licentia jactati stb.” Hasonló esetet beszél el Liv. VII, 38. — L. ezeken kívül Liv. V, 49.; X, 30.; XXVIII, 9.; XXXIX, 7.; és Dionys. Hal. Antiquit. Rom. VII, 72.

⁸¹⁾ L. M é r i l: Poesies popul. p. 105 sqq.

⁸²⁾ Hist. VII, 10.

⁸³⁾ Varro Noniusnál p. 56.; Schol. ad Pers. III, 16.

hol állatmese dívott⁸⁴⁾, ott változáson ment keresztül, azt Mone-nius Agrippának ismert meséje bizonyítja; a kérdés csak az, hogy költői vagy prózai alakban adatott-e elő? Dionysius (az i. h.) azt állítja ugyan, hogy Menenius beszéd kíséretében mon-dotta a mesét, de Livius⁸⁵⁾ így beszéli el a történetet: „Is (Me-nenius Agrippa) intromissus in castra, prisco illo dicendi et horrido modo nihil aliud, quam hoc narrasse fertur“ (következik a mese); ebből határozottan kiviláglik először az, hogy a mesén kívül mit sem mondott, másodszer pedig, hogy ezt saturnusi versben (illo horrido, melyet máshol inconditusnak nevez) adta elő. Alig fogunk tehát csalódní, ha a népies költé-szet szüleményei közé a mesét is fölveszszük.

A vallásos és népies költészet mellett egy harmadik nemet különböztettünk meg, melyet eredeténél fogva patriciusnak lehet-ne nevezni; mi tartalmánál fogva fenségesnek neveztük. Igen korán kezdődött Róma előkelő patricius családainál a szokás, a hírneves ősök képeit — imagines — viaszból az atriumban felállítani, s méltóságaik és viselt dolgaik alájegyzése által — tituli imaginum — mintegy családi kép- és okmánytárt alapí-tani. Appius Claudius volt e szokás szerzője az által, hogy 259-ikben R. é. u. Bellona templomában pajzsokat állított föl egy-egy ősenek nevével és viselt dolgaival beírva — tituli ho-norum, — valószínűleg versekben.⁸⁶⁾ A tituli imaginum s. indi-ces nem állván nyilvános felügyelet, ellenőrzés alatt, hitelessé-gök ellen már igen korán emeltetett gyanu⁸⁷⁾, s a történetírók nem ritkán kikelnek az utódok által eszközölt meghamisítások ellen, melyek a történelembe is átmentek⁸⁸⁾.

E tituli honorum szolgáltatnak alapot és tárgyat az ősök dicsénekeire — carmina de clarorum virorum laudibus —. Mellőzzük e helyen a tévesnek bizonyult feltevést, hogy már a régi időben léteztek volna Rómában a görögök módjára kisebb

⁸⁴⁾ L. Dionys. Hal. Ant. Rom. VI, 83. ki λόγος σαβιρικῆς-t említ.

⁸⁵⁾ Hist. II, 32.

⁸⁶⁾ L. Plin. Nat. hist. XXXV, 12.

⁸⁷⁾ L. az elbeszélést Liv. IV, 16-ban.

⁸⁸⁾ L. Liv. VIII, 40.; Sallust. Jug. II, 5.; Plut. Numa 1. és a rendszeren a tituli honorum-ból merített laudationes s. orationes funebres ellen Cic. Brut. 16, 62. Zenobius V, 28.

hősköltemények⁸⁹⁾, valamint a most említett dicsőnekeket illetőleg egymással ellenkezni látszó forrásokra nézve itéletünk indokolását, csak azt említjük meg, mint tárgyunkra szorosán tartozót, hogy ily dicsőnekek előadása lakomáknál a régi időkben kétségtelenül szokás volt, mely azonban már Cato idejében kiment volt divatból⁹⁰⁾. A hősiesség kora a gallok hadjáratától a második pun háborúig bő anyagot szolgáltatott ily dicsőítő dalokra; a költői felfogás, mely bennök uralgott, még a történelemben is hátrahagyta nyomait⁹¹⁾. E dicsőnekek képezték csiráját a későbbi eposoknak.

Az ősök czímirataival — tituli imaginum — rokon költészeti termékek voltak a diadallapok — tabulae triumphatorum — feliratai, melyek a diadalt ünnepelt hadvezérek tetteit versben foglalva magasztalták. A köfeliratok a capituliumban állíttattak fel. Atilius Fortunatianus (p. 2680 P.) írja: „apud nostros in tabulis antiquis, quos triumphaturi duces in Capitolio figebant victoriaeque suae titulum Saturniis versibus prosequerantur, talia repperi exempla.“ Első példája ily feliratoknak Quinctius Cincinnatusé 374-ből R. é. u., melynek tartalmát a régire emlékeztető alakban adja vissza Livius.⁹²⁾ Ily felirat magasztalá L. Aemilius Regillus győzelmét Antiochus hajóhada fölött⁹³⁾. Utolsó ilyenmű felirat a M. Brutus Gallaecusé 618-ból R. é. u., melyet Attius írt⁹⁴⁾. Birjuk még a Mummius 608-diki győzelmére vonatkozó köfeliratot — titulus Mummius — eredeti alakjában⁹⁵⁾.

⁸⁹⁾ L. Niebuhr: Röm. Gesch. I. p. 268. sqq.

⁹⁰⁾ L. Cicero Tuscul. I, 2, 3.; u. ő. Brut. 19, 74.; u. ő. de orat. III, 51. §. 197, és Quintil. Inst. I, 10, 31. Továbbá Nonius p. 76, 33. idézte Varroból de vita pop. Rom. II. — Vonatkozás van Horatiusnál is Carm. IV, 29.

⁹¹⁾ H. ő. p. Liv. VIII, 67; VII, 26.; Valer. Max. I, 8, 6, s. e.

⁹²⁾ Hist. VI, 29 ben „his ferme incisa litteris“ mint maga mondja: „Jupiter atque dii omnes hoc dederunt, ut T. Quinctius dictator oppida novem caperet“.

⁹³⁾ L. Liv. XL, 52.; és ezen kívül: XL, 34; XLI, 28. — Quintil. I, 7, 12; Plin. Nat. hist. XXXIV, 5, 20. és Serv. ad Virg. Georg. III, 29, mely három utóbbi a C. Duilius tiszteletére emelt columna rostrata alapját képező kölap feliratára vonatkozik.

⁹⁴⁾ L. Cic. pro Archia XI, 27. és hozzá a schol.

⁹⁵⁾ L. a feliratot ez értekezés végén. V. ő. Mommsen Corp. Inscr. Iatt. I. n. 541.

Ide számítandók az isteneknek felajánlott tárgyak, többnyire fegyverdarabok feliratai, melyek a görög *ἀναθηματικά*-nak felelnek meg a nélkül azonban, hogy ezek utánzatai volnának⁹⁶⁾. Livius⁹⁷⁾ beszéli, hogy az A. Cornelius Cossus által 327-dik évben R. é. u. Jupiter Feretriusnak felajánlott királyi zsákmányfegyverek — spolia opima — feliratát még Octavianus Augustus olvasta; Camillus feliratairól u. ő tesz említést⁹⁸⁾; ilyenmő feliratok oly nagy számmal halmozódtak föl a capitoliumi templomban, hogy időnkint a fölőseleg eltávolíttatásáról kellett gondoskodni⁹⁹⁾.

Végül a fontoségek költészet termékeihez számítjuk a verses síriratokat — elogia, — melyekből több nevezetes maradványt birunk jelenleg is; az ide tartozó régi emlékek egyszerű nemes szavakban említik az elhunyt tet-teit, legfőlebb egy-két magasztaló szóval jelevén meg a veszteséget, mely a hazát vagy családot az elhunyt halála által érte. Négy Scipionak síriratát bírjuk saturnusi versekben¹⁰⁰⁾, melyek a VI-dik században s a VII-dik első felében irattak; legrégibb az általunk I. szám alatt közlött (l. ez értek. vég.)¹⁰¹⁾. A hetedik századba tartozónak hisszük M. Caecilius síriratát¹⁰²⁾; legkésőbbi, a VIII-dik század kezdetéből való az Eurysaces és Atistia sírirta¹⁰³⁾, melyet szintén saturniusokban szerkesztettnek tartanak legalább részben; mi csak az első sorban észlelünk mértéket és úgy vélekedünk, hogy ez első sor szokott kezdetét képezvén az ily sírirtatoknak, ennek mértéke is talán csak esetleges¹⁰⁴⁾.

E sokféle költészeti termékek már önkényt azon föltevésre vezetnek, hogy kellett Rómában költőknek lenni, kik az egyes

⁹⁶⁾ L. S e r v i u s t Virgil Aen. II, 341-bez.

⁹⁷⁾ Hist. IV, 20.

⁹⁸⁾ L. L i v. VI, 4.

⁹⁹⁾ L i v. XL, 51.

¹⁰⁰⁾ L. ez értekezés végén, és R i t s c h l: Priscæ latiniattis monn. epigraph. tab. XXXVII, sqq. M o m m s e n: Corp. Inscr. lat. n. 30—34.

¹⁰¹⁾ A bizonyítékekat l. a Rheinisches Museum IX. köt. 1-ső s k. II.

¹⁰²⁾ L. ez értekezés végén; M o m m s e n Corp. Inscr. lat. I p. 1006.

¹⁰³⁾ L. ez ért. végén egész terjedelmében.

¹⁰⁴⁾ Többire nézve l. a jegyzeteket a szöveg alatt. — Az értekezés végén közöljük Naevius sírirtatát — Epigramma Naevianum — is.

csetek szüksége szerint, vagy megbízás útján, vagy felszólítás nélkül elkészíték az alkalmi verseket. Így a fenséges költszet, mely, mint alkalmunk volt bizonyítani, igen dúsan virágzott Rómában, megerősíti, mit főnebb a vates-ek létezéséről és működéséről állítottunk. Ezt különben a Plautus vígjátékaihoz azoknak másod ízbeni előadatása alkalmával a VII-dik században írt prologok is megerősítik¹⁰⁵⁾. De voltak egyes történetileg is kiváló nevezetességű államférfiak, kik költészettel foglalkoztak már igen régi korban, czáfolatául azon szélteben elterjedt véleménynek, hogy a római nemzeti költészet csak a nép által ápoltatott, az előkelők által legfőlebb szánó mosolylyal kísértetett. Appius Claudius Caecus, az ötödik század legkitünőbb egyénisége, ki az államkormányzat, hadvezénylet és szónoklat terén egyaránt tündök^{lött}¹⁰⁶⁾, a költészet terén is tevékeny volt; erkölesi mondatokból álló, már a régiek által dicsérettel említett tankölteményt írt, melyben Cicero pythagorei színezetet vélt észrevenni¹⁰⁷⁾; az egyes mondatok talán oly modorban, mint a görög Theognisnál, bizonyos rendszer szerint voltak egymás mellé állítva¹⁰⁸⁾; a nép számára irván leginkább, az ez előtt ismert saturnusi mértéket használta.

Nagyobb terjedelmű, művészi egységgel bíró műveket saturniusban csak Livius Andronicus és Naevius alkottak. Livius Andronicus, ki a VI-dik század elején első lépett fel Rómában egy cselekmény és mérték tekintetében görög eredeti után alkotott, tehát már művészi szerkezetű drámával¹⁰⁹⁾; volt az első, ki a régi latin versmértékben fordította vagyis inkább átdolgozta Homer Odysseáját. C. N. Naevius, az előbbinek valamivel ifjabb kortársa és szintén szomorú- és vígjátékíró, a hazai történelemből vett tárgyat dolgozott fel saturniusban a

¹⁰⁵⁾ L. Ritschl: Parerga Plautina p. 180 sqq. p. 234.

¹⁰⁶⁾ H. Ö. Cic. Brut. 16, 61.; de senect. 6, 16; Liv. X. c. 16 sqq. Mommsen Corp. Inscr. lat. I, 28; felirata különben Augustus parancsára készítettnek látszik.

¹⁰⁷⁾ L. Cic. Tusc. IV, 2, 4.

¹⁰⁸⁾ L. Festust p. 317. 24. Müll. ki sententiae-nek, Cic. id. h. ki carmen-nek, Pseudo-Sallustius de re publica ordinanda c. 1 ki carmin a-nak nevezi, és Priscianust VIII p. 792. P.

¹⁰⁹⁾ L. Liv. VII, 2.

„Bellum Punicum“-ban. Mindkét műből csak töredékek jutottak reánk, melyekből a művek alkotására nem, csak a vers szerkezetére vonhatunk némí következtetést; hogy ezekből a maradványokból a verssor lényegét nem lehet megállapítani, azt az egymással homlokegyenest ellenkező legujabbkori kísérletek untilg bebizonyították, az egyéb határozottan megállapított emlékekből (feliratokból) nyert elvek megerősítésére azonban minden esetre fontossággal birnak. Alább az értekezés folyamában fel fogjuk használni mindkét mű maradványait.

Quintus Ennius, a latin hexameter s vele a latin müepos teremttője úgyszólván kiszorította az irodalomból a saturniust, mely később is, talán még a nyolczadik századig, fentartotta ugyan magát egyes rövidebb verssorokban leginkább a népies költészetben, műköltészet közegévé azonban soha sem lett; már Ennius, kinek példáját az utóbbi költők követték, megvetéssel határos önbizalommal nézi le ez ósdi verset, mely a művészet kívánalmainak épen nem felel meg:

Scripsere alii rem
versibus, quos olim Fanni Vatesque canebant,
quom neque musarum scopulos quisquam superarat,
nec dicti studiosus erat¹¹⁰).

(Vége a II. füzetben.)

¹¹⁰) Prooem. Annal. apud C i c. orat. 51. 171.

Dr. Hóman O.

MUTATVÁNY

Fustel de Coulanges „La cité antique“ című művéből. *)

A z ő s á l l a m.

Bevezetés.

Szükséges a régiek hitéletét tanulmányozni intézményeik megértése végett.

Fontos annak kimutatása, mily elvek és mily szabályok szerint lön a római és görög társaság kormányozva. Mind a két nép azért foglaltatik össze, mert mind a kettő ugyanazon származásu levén, egymással igen rokon nyelvet beszélvén, ugyanazon intézményekkel és ugyanazon kormányzási elvekkel birt és nagyszámu hason forradalmon ment keresztül.

Hogy ezen népeket igazán és alaposan megismerhessük szükséges, hogy azokat intézményeinkre való minden tekintet és összehasonlítás nélkül tanulmányozzuk, mintha egészen idegenek volnának, ugyanazon érdeknélküliség- és elfogulatlansággal, melylyel különben az indusok vagy arabok intézményeit tanulmányoznók.

*) Kezemhez jutott Coulangesnak a francia akadémia által koszorúzott munkája: *La cité antique. Étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome, par Fustel de Coulanges. Ouvrage couronné par l'Académie française. Paris 1870.* — Minél inkább elmélyedtem a munka olvasásába, annál inkább elragadtattam a szorgalmas kutató eredeti fölfogása, megczáfolthatlan következtetései, a tárgy fokozatos és helyes fölosztása, a kutatás eredményének nagyszertisége és az egyszerű, könnyen felfogható irány által. A munka ritka tüneménynek mondható az irodalom terén. Nemesak az „ex professo“ philologus, hanem mindenki, ki a tudomány, különösen a régi népek vallási, családi és polgári intézményeinek buvárlata iránt érdeklél viseltetik, bizonyára élvezettel fogja olvasni ezen tudós tanár elmedús értekezéseit. Úgy hiszem tehát, hogy törekvésem helyesléssel találkozik, ha e munka egy részét a tudós szerző eszmemenetéhez szorosan csatlakozva és csak ott térve el, hol a francia álladalmi viszonyokkal történik összehasonlítás, e szaklap hasábjain közzéteszem.

Bartal A.

Ily szempontból tekintve, a rómaiak és görögök teljesen utánozhatatlan jellemben tűnnek fel előttünk. Semmisem hasonlít hozzájuk mai időkben, semmi sem hasonlíthat jövőben. Azon szabályok, melyek szerint ezen népek kormányoztattak, nem kormányozhatják többé az emberiséget.

† Honnan van ez? mért nem ugyanazok a kormányzás elvei most mint hajdan? A változások, melyek időről időre feltűnedeznek a társadalom megalapításában, nem lehetnek egyedül a véletlennek, sem pedig az erőszaknak következményei. Az ok, mely azokat létrehozza, az emberben keresendő. Ha tehát az emberi társadalom okai már többé nem azok, mint a régi időkben, következtetnünk kell, hogy magában az emberben nagy változás állott elő. Emberi lényünk egy része az, mely századról századra módosul, és ez az értelem. Folytonos mozgásban és majdnem mindig haladásban van ez, mely oknál fogva intézményeink és törvényeink is változásnak vannak alávetve. Az ember nem gondolkodik úgy mai időkben, mint gondolkodott 25 század előtt és azért kormányzata sem lehet az, mely akkor volt.

A görögök és rómaiak története bizonyosága és példája azon benső viszonyoknak, mely létezik az emberi értelem eszméi és az népnek társadalmi állapota közt. A régiek intézményei, ha hitéletüket nem vesszük tekintetbe, homályosak, feltűnők és megmagyarázhatatlanok. Hogy lehetségesek a patriciusok és plebeiusok, a védurak (patroni) és védenceik (clientes), az eupatridák és thetek viszonyai, s honnan származnak a velök született és kiiríthatatlan ellentétek, melyeket ezen osztályok közt találunk? Mit jelentenek ama lacedaemoni intézmények, melyek nekünk annyira természetelleneseknek tetszenek? Hogy magyarázzuk a régi magánjognak különöségeit, minők: Corinthban és Thebaeben a tulajdon birtok eladásának tilalma; Athenben és Rómában azon egyenlőtlenség, mely a fi- és nőgyermek örökségi jogát illetőleg létezett? Mit értettek a törvénytudók az agnatio és gens alatt? Mit jelentsenek a nagy változások a törvényhozás és politika terén? Honnan veszi magát azon sajátos hazafiság, mely számtalan esetben a természetes érzelmeket előli? Mit értettek a régiek e szabadság alatt, melyről oly sokszor van szó?

Hogy történhetett az, hogy azon intézmények, melyek oly messze esnek mindattól, miről nekünk mainap fogalmunk van, gyökeret verhettek és oly soká uralkodhattak? Melyik az a főelv, mely az emberi szellemet annak tekintélye alá hajtotta?

De ha intézményeik és törvényeik tanulmányozása mellett, hitéletüket is tekintetbe vesszük, a tények azonnal világosabbakká lesznek.

Ha, visszamenve ezen nép első korszakára, azaz azon időre, melyben intézményeit megalapította, azon fogalmakat megfigyeljük, melyeket magának az emberi lény élet-, halál-, jövőélet- és istenségről képezett, azonnal észre fogjuk venni azon szoros vonatkozást, mely egyrészt ezen vélemények és a régi magánjog szabványai, másrészt az ezen hitéletből lezármazó szertartások és a politikai intézmények közt létezik.

A hitéletnek és a törvényeknek összehasonlítása mutatja, hogy a kezdetleges (primitív) hit alapítá meg a római és görög családot, hozzá be a házasságot és atyai tekintélyt, határozá meg a rokonság fokozatát, szentesíté a birtok- és örökösödési jogot. Ugyanazon hit, szélesbítvén a családot, képezé a sokkal nagyobb egyesületet, az államot és uralkodék benne ugy, mint a családban. Belőle folyának a régieknek mind intézményei mind pedig magánjoga. A hit az, melytől az állam elveit, szabványait, szokásait és hatóságait vevé. Ámde idők folytával módosultak vagy egészen elhalványultak a vallási nézetek és velők együtt módosultak a magánjog és a politikai intézmények. Ezentul bekövetkezett a forradalmaknak sora és a társadalmi átalakulások rendszeren követték az értelem átalakulásait.

Szükséges tehát mindenekelőtt ezen népek hitét tanulmányozni, és pedig azt, mely ezen népek ősrégi korában létezett, mert azon intézmények és hitágazatok, melyeket Görögország- és Rómának virágzó korszakában találunk, nem egyebek mint a megelőző intézményeknek és hitnek fejlődései; ezeknek gyökerét tehát a régi multban kell keresnünk. A görög és itáliai népségek számtalan évvel előzik meg Romulus és Homér korszakát. Így tehát sokkal régibb kor, melynek idejét meghatározni nem lehet, az, melyben ezen hit képződött és az intézmények megalapítottak vagy előkészítették.

(Folytatás a II. füzetben.)

X

Pindár életrajza.

Eredeti kútfők után.

Pindárnak, a classicus hajdankor legnagyobb lantosának, Boeotia büszkeségének nevét ki ne hallotta volna? Kit nem indított meg a világhódító macedon király kegyelete, melylyel a lázongó Thebae lerombolásakor egyedül a költő szülőházát hagyta érintetlenül? Kit nem bájolt el az „Exegi monumentum“ önérzetteljes dalnokának szerénysége, midőn a dircaei hattyuval önmagát, a matini méhet hasonlítja össze? Fájdalom! legnagyobb részt a néven túl megszűnnek ismereteink, s bizonyos nemével az áhitatnak gondolunk ugyan arra, hit utólérhetetlennek fest maga Horác, de egyszersmind megnyugvással állapodunk meg itt, — mert hiszen sokkal magasabbán szárnyal, sem hogy utólérhetnök! De a szép, a jó, az igaz mind oly fogalmak, melyeket el nem érhet az ember, s mégis nem törekszünk-e utánok? Égi ihlettség s annak megfelelő kifejezés, nemes eszmék s fenkölt szavak jellemzik Pindár költészetét mint alig más költőt. De ez nem inkább ösztönül szolgáljon-e, hogy megismerjük, tanulmányozzuk és élvezve ökolujunk belőle, vissza nem rettenve a kezdet nehézségeitől, sőt inkább törekedve a teljes megérthetőségnek útjában álló akadályokat a tudomány eszközeivel elhárítani? S mégis, a németen kívül nincs irodalom, mely akár a szöveg megállapítása, akár értelmezés vagy magyarázat terén valódi vívmánynyal dicsekedhetnék: magyarban Fábchich József fordítási kísérletein kívül tudtommal mi sem történt ¹⁾; e körülmény bírt reá, hogy kezdő kísérletkép bevezetésül Pindár műveinek tanulmányozásához összeállítsam a költő életére vonatkozó adatokat az eredeti kútfők nyomán, — tekintettel az újabb vizsgálatok eredményére.

¹⁾ Bár hogy voltak, kik Pindárral foglalkoztak, sőt értettek is hozzá már a mult században, arról Heyne meleg elismeréssel irt szavai tanuskodnak (ha csakugyan hazánkfiára vonatkoznak) bev. 15. s.: „reliqua mea opera in eo versata est, ut textum poetæ exhiberem emendatissimum: qua quidem in re studium suum commodarunt juvenes duo eximii graecisque litteris praeclare imbuti (seminarii philologici sodalitis in familiaritatem meam recepti), alter Frid. Pauor, ad lares Presburgenses nunc reversus“ etc.

A kútfők részben többé-kevésbé összefüggő életrajzok, mint:

1-szor. Eustathius, a tudós thessaloniki érseké az XII-ik századból; munkájának *Πρόλογος τῶν Πινδαρικών παρεκβολῶν* 25—34-ik fejezetei tartalmazzák Pindár életrajzát. Saját vallo-mása szerint (25-ik fej.) Plutarchból és másokból (*ἄλλοι*) merített. Hogy Plutarchot használta, az kitetszik a rendezés és elő-adásból, melyet ez *βίος Ὀμήρου*-jában követ, de a babonaszülte s jóhiszemmel elfogadott állításokból is, melyek Plutarchot jellemzik. A *ἄλλοι* között valószínűleg a vita Vratislaviensis szer-zője is foglaltatik, — a többiek előttünk ismeretlenek.

2-szor. Vita Vratislaviensis s. Anonymi; szerző-jének neve ismeretlen. Ez életrajz rövid, a főbb mozzanatokra szorítkozik, a költőnek sem születése sem halála évét nem em-líti, és több adata hamis. Leutsch ²⁾ bizonyítja, hogy szerzője Didymusból merített.

3-szor. *Βίος Πινδάρου* Thomas Magister v. Theodulus monachustól, Plutarchból és pedig annak egy romlott kéziratából készített kivonat — úgy látszik, bevezetésül az olympiai dalokhoz (l. az életrajz végét).

4-szer. A Suidas által összeállított életrajz, kinek iro-dalmi működéséről bármint itéljünk, éles kutató és bíráló elmé-jének s fáradhatatlan szorgalmának töméntelen adatot köszö-nünk a classica irodalomból. Pindár életrajzában biographiákat használt, melyek alexandriai forrásból vannak merítve, bár nem magukat az eredetieket használta; ő maga s. v. Hesychius meg-jegyzi, hogy ennek *Πίναξ τῶν ἐν παιδείᾳ ὀνομασιῶν* című mun-kájából egy *ἐπιτομή*-t, kivonatot használt ³⁾. Hesychius ismét Plutarchot excerptálta, úgy hogy eddigi kútfőink mind Plutarchra mennek vissza, kinek forrásairól Eustathiusnál 27. §. alatt nye-rünk felvilágosítást, hol írja: *Χαμαιλέων δὲ καὶ Ἰστρος ἰστοροῦσιν*. Lehet, hogy ezeknek műveit eredetiben olvasta Plutarch, — lehet, sőt valószínűbb, hogy csak grammaticusok, nevezetesen Didymus által idéztetve vette fel művébe e régiebb korbeli ne-veket. Didymus — *βιβλιολόγα* melléknévvel, több ezer munka

²⁾ Philologus, XI. Bd.

³⁾ L. Rheinisches Museum II. p. 193.

írója, úgy hogy saját szülöttét is egy ízben megtagadta ⁴⁾ — az alexandriai könyvtár elpusztulása után, mely alkalommal Aristophanes és Aristarchus *ἀντόγραφα*-i elvesztek, ezek művei nyomán kivonatokat készített magyarázatul a költőkhöz *Περὶ λυρικών ποιητῶν* cím alatt, előrebocsátva mindenütt a költő életrajzát ⁵⁾. Ez életrajzokhoz kútfőkül Istrust és Chamaeleont használta. Amaz, kit a vita Sophoclis szerzője ⁶⁾ különöc hírei miatt többször gáncsol és cáfol, Callimachus tanítványa volt s K. e. 250-ik körül élt, *Περὶ μελοποιῶν* című munkát írt; emezt Plutarchon kívül Athenaeus említi; ő, mint legnagyobb része a peripatheticusoknak, kiknek sectájához tartozott, való és költés között nem igen tesz különbséget ⁷⁾. Ha ezekhez hozzávesszük azon körülményt, hogy a régi költők, kiknek művei közbirtokká lettek, a nép által magasabb lényekkel hozattak összeköttetésbe s bizonyos homályba burkoltattak, neveikhez regék fűződtek stb., nem csodálhatjuk, ha Didymusnak s ennek nyomán a többi életrajzíróknak még inkább, nem álltak biztos, száraz adatok rendelkezésükre.

Valószínűleg Didymus költeménye s mint ilyen legrégebbsz eredetű forrás

5-ször a *Γένος Πινδάρου* ⁸⁾, melyet Eustathius őrzött meg. Ez népies nyelven adja elő a költő életét, s mint költemény is sok becses adatot nyújt, vagy legalább megerősít.

Ezekon kívül a *ἠρωελεγειον* ⁹⁾ hetedik párverse, mely így hangzik:

*Πίνδαρος ἢ Θηβαῖος ἀτὰρ πατρὸς Σκοπελείου
Δώριον ἀνήσας ἀρμοσίην ἐπέων*

vonatkozik Pindárra; és Eustathius őrzött meg egy gyűjteményt Pindár emlékmondataiból (*Ἀποφθέγματα Πινδάρου*).

Főforrások és leghitelesebbek a fölratok és a költő munkái maguk; azok meg nem hamisított tényeket tartalmaznak,

⁴⁾ L. Athenaeus IV p. 139 C.

⁵⁾ H. δ. Philologus XI p. 20.

⁶⁾ L. Westermann: Vita Sophoclis p. 126 ss.

⁷⁾ L. Athenaeus XIII p. 573 C.

⁸⁾ L. Philologus XV, 408.

⁹⁾ L. Boeckh. Pindar II, 1 p. 8.

— ezek a költő kül- s főleg beléletére vonatkozó hű adatokat nyújtanak.

Áttérve már magára Pindár életrajzára, mindjárt kezdetben származásra, születéshelyre és évre nézve egymástól eltérő adatokra lukkanunk.

Atyja Eustath szerint *Παρώνδας* volt (*ὀνοματικῶ τύπῳ Βοιωτίῳ κατὰ τὸ Ἐκαμειῶ νδας, Κριώνδας* — teszi hozzá *E*), anyja Myrto; mások, úgymond, atyjának tartják Daïphantust vagy Scopelinust, a fuvolást. A vita Vratislaviensis első helyen nevezi Daïphantust, és Thomas Magister Suidassal együtt szintén ezt tartják hiteit érdemlőnek; végre a *Γέρος*; csak őt nevezi atyjául, *Κλειδίη*-t pedig anyjául. Az isteneknek szentelt ajándokokon — *ἀναθήματα* —, melyeket Pindár nagy számban áldozott, az ő és Daïphantus neve állottak, s fia is, ki görög ősz szokás szerint a nagyatya nevét örökölte, ily nevű volt: úgy hogy bizony következtethetjük, hogy Daïphantus, kit bocot tájejtés szerint Daïphantésnek is hívtak ¹⁰⁾, volt atyja neve. Scopelinus és Pagondas vagy melléknevei voltak ¹¹⁾, mi különösen az elsőt illetőleg valószínű, vagy rokonok nevei. Myrto vagy Myrtis, kire alább visszatérünk, Pindárral egykorú költésznő volt s vele versenyre is lépett; innen származott a balhit, mely szerint részint anyjának (l. f.), részint oktatójának — mint ezt Suidasnál látjuk — tartották. E részben is a *Γέρος* érdemel hitelt.

Különben mind magának a költőnek neve, mind az atyjának tulajdonítottak boeot, és pedig előkelő boeot elnevezések, melyek folyók-, hegyek-, sziklakkal állanak kapcsolatban (*Σκοπελίνος* = bérefi) ¹²⁾, vagy azok neveiből vétettek (Pindusból Pindarus). Eredetre nézve pedig a család a legelőkelőbbekhez tartozott, t. i. az Aegidákhoz, kik Herculestől származtak. Pindár éneklei (Pyth. V, 72):

τὸ δ' ἐμὸν, γαρύην
ἀπὸ Σπάρτας ἐπήρατον κλέος,
ὄθεν γεγενναμένοι

¹⁰⁾ L. Keil: Anal. geogr. p. 174.

¹¹⁾ A *διωνυμία* szokásban volt. H. ö. Theocrit — Moschus.

¹²⁾ L. J. o b e c k : Pathologiae gr. prolegg. p. 203.

ἴκοντο Θήρανδε, φῶτες Αἰγείδαι,
ἔμοι πατέρες κτλ. ¹³⁾

s hogy e nemzetségben szokásos volt a Pindár név, azt bizonyítják fölíratok ugyancsak Therából, hol számosan laktak az utódok ¹⁴⁾.

Pindár testvére Erotion, vagy a *Γένος* szerint Eritimus volt „εἰδῶς θήρης, εἰδῶς πυγμαχίης τε παλαισμοσύνης τ' ἀλεγεινῆς.“ Ennek fia ismét Pindár.

A család tekintélyéről tanuskodik az is, hogy a költő fia, Daiphantus a tiz évenként Apollo tiszteletére tartatni szokott *δαφνηφορικὰ* alkalmával mint *δαφνηφόρος* a körmenetet vezette; ennek pedig előkelő származású, deli ifjúnak kellett lenni. Az ő számára az atya egy *ἄσμα δαφνηφορικόν*-t írt ¹⁵⁾. Hasonlót tudunk Sophoclesről, ki mint húsz éves ifjú a salamiszi ütközet után a diadalmenetet vezette ¹⁶⁾.

Születéshelyére nézve majd thelainak, majd cynocephalaének mondatik. Eustath helyesen írja, hogy születéshelye *κάμη Θεβαίων οἱ Κυνοκέφαλοι*, mi úgy értendő, hogy Cynocephalae Thebához tartozott, a mint hogy ilyenű külvárosa csakugyan volt nyugat felől, megfelelőleg a keleti oldalon fekvő Ismenenek ¹⁷⁾. A *Γένος* szépen írja, hogy Theba küszöbén — οὐδεῖ Θήβης — született. Moschusnál *Idyll. III, 88* :

„Πίνδαρον οὐ ποθέορτι τόσον Βοιωτίδες ἴλαι“

a *ἴλαι* alatt nem az enevű város, hanem a költőknél szokásos képes kifejezés szerint „az erdők“ értendők. Hasonlókép gyászolják Daphnist az erdők *Verg. Ecl. V, 27.* :

Daphni, tum Poenos etiam ingemuisse leones
Interitum montesque feri silvaeque loquuntur. ¹⁸⁾

Maga Pindár anyjának nevezi Thebát *Isthm. I, 1* :

¹³⁾ „Bájosan csong Sparta felől az én dicsőségem is : onnan származva jöttek Therába az Aegeus-fiak, elődeim.“

¹⁴⁾ L. Corp. Inscr. Gr. II. 1094 sqq.

¹⁵⁾ L. Eustath. 25. 31.

¹⁶⁾ Σοφοκλέους γένος καὶ βίος. Westermann p. 127.

¹⁷⁾ L. Ulrichs Reisen u. Forschungen in Grland II p. 21.

¹⁸⁾ H. ö. Georg. IV, 400 és Bion I, 32.

*Μᾶτερ ἐμὰ, τὸ τέον, χρύσασπι Θήβα —
πρᾶγμα κατ' ἀσχολίας ὑπέριπτον
θήσομαι. 19)*

Születésévére nézve legbizonytalanabbak a régi források. Eustath és Thomas Magister csak annyit írnak, hogy Aeschylus korában született; amaz hozzá teszi, hogy Abion archon elnöki éve alatt, és a 27-ik fejezetben meg említi azt, hogy a pythiai ünnepen született, mint a költő maga írja:

*Πενταετηρίς ἑορτά βουπομπός, ἐν ἣ
πρῶτος ἐβάσθην ἀγαπατός ἐν σαπογάροις. 20)*

Összevetve ezt azon adattal, melyet Suidas őrzött meg, hogy a 65-ik Olympiasban született és Xerxes hadjáratakor (κατὰ τὴν Ξέρξου στρατείαν) negyven éves volt, miután a Pythias mindig az Olympias harmadik évébe esik, valószínű, hogy a 64-ik Olympias 3-ik évében vagyis K. e. 521-ikben született 21).

A szülői ház külvárosban állott illően a szerény körülményekhez, melyekben a család élt — az atya egyhangú bizonyosság szerint fuvolás lévén — mely mesterség, mint hasonlók más családoknál (p. az Jamidáknál a jóslás, l. Ol. VI), talán örökkép szállott apáról fiúra. A hajlék cyprustákkal volt körülvéve s nem dús, de istenfélő és megelégedett embereket rejtett előben. Maga a költő dalolja

*Ἐλαφρὰν κυπάρισσον φιλέειν
ἐὰν δὲ νομὸν Κρήτας περιδαῖον.*

majd

*ἐμοὶ δ' ὀλίγον μὲν γὰρ δέδοται, ὅθεν ἄδρως.
πινθέων δ' οὐκ ἔλαχον οὐδὲ στασίων. 22)*

(Vége a következő füzetben.)

19) H. 3. Ol. VI, 85.

20) L. Frg. inc. 175 B e r g k.

21) Boeckh ez évszámot fogadja el, B e r g k ellenben Ol. 65. 3-t. A két tudós véleménye abban ágazik el, hogy Boeckh az első Pythiast Ol. 48. 3-ba, Bergk Ol. 49. 3-ba helyezi. Innen származott az egyes költemények chronologiai fölsorolásában is a különbség.

22) L. Fragn. incerta n. 131 B e r g k.

Külföldi cl. philol. folyóiratok kivonata.*)

I. *Hermes*: Zeitschrift für cl. Philologie unter Mitwirkung v. R. Hercher, A. Kirchhoff, Th. Mommsen, herausgegeben von Emil Hübner (1866. óta).

Köhler: 1. „Über die Praescripten einiger attischer Psephismen“ *Hermes* II, 321—329 ll. 1867. Egy márványtáblán, jelenleg Athenben az Acropolison, olvasható egy népgyűlési határozat következő előirata — praescriptum, — a betűk alakjából itélve a K. e. 3-ik század vége vagy a 4-iknek elejéből:

Ἐπὶ Νικίων ἀρχοντος ὕστε[ρον-ἐπι]
 τῆς Ἀ[κ]αμαντίδος τεταύτης π[ρο]τα-
 [νε]ίας, ἢ [Ἀρ]τ[ε] [κρ]άτης Κρατί[σ]ου..]
 .. [εὐς ἐγραμμ]άτενε· Μονυχ[ιῶ—]
 [ν]ος ἐκ[τε] ἐπὶ δέ[ξ] κ[α]· ἐβδόμη[τῆς]
 [π]ροτα[νε]ίας· ἐκκ[λη]σ[ία]· τ[ῶν] προσέδρ[ο]-
 [ων] κτλ.

fontos ez előirat az ἀρχων ὕστερον kifejezés miatt, mely annyit látszik, a kelet után itélve is, jelenteni, mint: archon suffectus; de ilyféle tiszt-ség létéről hiányzanak a bizonyítékok s itt valószínűleg annyit jelent, mint: iterum archon. Egy Nikias a 121-ik Ol. 2-ik évében archon volt, ki Lachares államcsinye vagy Athen elfoglalása következtében Demetrius Polioretetes által ez évben elveszté hivatalát, s talán ugyanaz, ki a fent közölt feliratban említették; Ol. 123, 2-ben választatott meg újra, — tehát ὕστερον archonnak; úgy látszik: ez évre vonatkozik az előirat is. —

A 98-ik Ol. 1-ső év archon eponymusa a jegyzékekben Diodor XIV, 107 után Pyrrhion-nak neveztetik, Dionys. Hal. Arch. rom. I. p. 189 szerint azonban Pyrgiosnak; ez utóbbi név helyességét bizo-

*) A kivonatokat a 1870-ik évben megjelent füzeteknél kezdjük, fentartván a megelőző évfolyamoknak teljes vagy részbeni közlését jövőre. Most csak az oly czikkeknél, melyek folytatását képezik előbbi évfolyamokban megjelenteknek, fogjuk a tárgy teljes átérthetése céljából ezeket is közölni.

nyítja egy atticai néphatározat egy kötöredéken, mely az ath. archaeol. muzeumban őriztetik. —

A hónap és prytaniaszám közt különbséget mutat azon előirat, mely az *Ἐφ. ἀρχ.* n. 939. és n. 3492-ből van összetéve; a fölirat tartalma dicsérő oklevél Castor számára, kiállítva Ergochares archon eponymus alatt, tehát semmikép a 130-ik Olympias előtt; az előirat tanúsítja, hogy az *ἐκκλησία*, mely a határozatot hozta, rendkívüli s előre, bizonyos napra határozva volt (megegyezőleg Aeschines II, 61-el); az ötödik és hatodik sort ugyanis így egészíti ki Köhler:

*ἐκκλησί[α ἐν]
τῷ θειάτρ[ῳ σύγκλητος] κατὰ ψήφισμα κτλ.*

s e kiegészítést javasolja több praescriptumban (Boeckh: Epigraphisch-chronologische Studien. S. 78 ff.) — Hasonló közelebb meghatározó epithetont mutat a következő előirat, melynek negyedik és ötödik sora így hangzik:

.. βουλῇ ἐμ βουλευτηρίῳ σύγκλητος στρατ[ηγῶν]
[π]αραγγειλάτων καὶ ἀπὸ βουλῆς ἐκκλησία [κυρία]
ἐν τῷ θειάτρῳ. κτλ.

Az előbbi föliratban rendkívüli népgyűlésről, itt rendkívüli tanácsülésről — *βουλῇ σύγκλητος* — van szó. Tanácsülés ünnepnapok kivételével, midőn népgyűlés tartatott, mindenuap tartatott. A népgyűlés reggel tartatván, előtte a tanács, rendszerint legalább, nem ülésezett, s így külön össze kellett hívni (a *στρατηγός*-oknak), ha egy a népgyűlésnek teendő előterjesztés fölött kellett tanácskozni. —

A következő határozat, melynek szövege Boeckh Epig.-chronol. Studien 81. lapon közölt hasontartalmú határozatok után egészítettet ki (a márványtöredék az Acropolisban látható), ugyanazon nap hozatott ugyanazon férfi, Aphrodisius indítványára, mint az *Ἐφ. ἀρχ.* 4098. alatt közölt; mindkettő dicsérő oklevél, amaz a múlt évi prytanok számára, cz az ephébekek számára. —

2. „Studien zu den attischen Psephismen“ Hermes III, 156—160 ll. Köhler.

II. Kumanudes tanár a Philistorban (1862., 542 l.) egy a 96-ik Ol. 3-ik évében hozott atticai tanáeshatározat maradványát (az előíraton vagy fejezeten kívül néhány sor), közölte, mely egy márványlapra vésvé találtatott 1862-ben s jelenleg az Acropolisban olvas-

ható. Köhler szerint a felirat szövege, melyet Kumanudes részben roszúl olvasott,⁸ részben helytelenül kiegészített, eredetiségében s részben kiegészítve így hangzik :

Ἐπὶ Εὐβουλίδου ἄρχοντος ἐπὶ τῆς [Παρδιο-]
 νίδος ἑκτης πριτανευούσης,
 ἧ Πλάτων Νικοχάρους Φλυεύ[ς ἐργα-]
 μάτευε.
 ἔδοξεν τῇ βουλῇ, Κινησίας εἶπε. π[ερὶ ὧν Ἄν-]
 δροσθένης λέγει, ἐπαινεῖσαι Δι[ο]ν[υ]σίου τὸ-
 ν Σικ[ελίας] ἄρχ[ο]ν[τα] καὶ Αττινῆν [τὸν ἀδελ-]
 [φὸ]ν τὸν Διον[υ]σίου κα[ὶ Θεαρίδην τὸν ἀδελφ-]
 [ο]ν τὸν Διονυσίου καὶ Φιλ]ήξτερον τ[ὸν]

Lysias (de bon. Aristoph. §. 19) említi, hogy Conon a enidusi ittközet után kísérletet tett syracusai Dénest családi összeköttetés áltai salamisi Euagorassal az atheniek részére megnyerni. E ki sérletre chro nologiai nehézségek miatt nem vonatkozhatik jelen határozat, hanem egy hasonló valamivel korábbi kísérletre vonatkozik, mit Philoxenus erősít, kinek névrokona, a Cytherabeli dithyrambköltő a művészetked velő király udvarában élt. Köhler e feliratot (Ol. 96, 3-ik évből) tartja az atticai tanács- és néphatározatok legrégebbikének azok közül, melyeket az Euclides utáni időkből birunk (l. a.) —

III. B o e c k h (Epigr-chronol. Studien S. 61 ff.) írja, hogy a görög szökőhónap neve még nem tökéletesen biztos, ő és Velsen azon ban két praescriptumban „Ποσειδεῶν ὕστερος“ -t mint legvalószínűbbet állítottak vissza. Köhler bizonyítja, hogy e név a következő feliratban (általa összeállítva *Ἐφ. ἀρχ.* 1996. és *Ἐφ. ἀρχ.* 1411-ből teljesen elő fordul ; közöljük az 5-ik és 6-ik sor idetartozó részét :

ἐργα[μμάτ]ινε[ς] Ποσειδαῶ-
 νος ὕστερον τ[ετρα]δι ἐπι κτλ.

a határozat valószínűleg azon küldöttségre vonatkozik, mely Polysper chonnál járt a democratia visszaállítását kérve l. Diodor XVIII, 55 és 64, D r o y s e n Hellenismus I, 217 s k. ll. E határozat legújabb az eddig bizonyos keletüek közt, melyekben a *καὶ συμπερόεδοι* kifejezés hiányzik. L. B o e c k h Studien 54 s k. l.

3. Hermes V, 1—20 ll. IV. Fönt (III, 159 l.) állította Köhler, hogy az Ol. 96, 3-ból közölt felirat a legrégiib, melyet az Euclides

utáni időből birunk ; itt két felirat szövegét közli, melyek Ol. 96, 3. előtti időből származnak ; ezek közül az elsőt, (l. *Έφ. ἀρχ.* 1972), melynek tartalma az Atheniek és a Boeotok nevében a Thebiai közt kötött szövetségre vonatkozik (l. Xen. Hell. 5, 16 sqq. Lys. XVI, 13.) Köhler kiegészítése szerint közöljük :

(θε)οί

[συ]μαχία Βοιω[τῶν καὶ Ἀθηναίων ἐς τὸ
 [ν αἰ] χρόνον.
 [ἐάν τ]ις ἦ ἐπ[ὶ πολέμῳ ἐπ' Ἀθηναίους ἢ]
 [κατὰ] γῆν ἢ κατ[ὰ θάλατταν βοήθειν Βοιω-]
 [τ]όν [π]αντὶ σθε[ρεὶ καθότι ἂν ἐπαγγέλλ-]
 [ωσιν] Ἀθηναίο[ι κατὰ τὸ δυνατόν καὶ ἐά-]
 [ν τις ἴ]η ἐπὶ [πολέμῳ ἐπὶ Βοιωτοῖς ἢ κα-]
 [τὰ γῆν ἢ] κ[α]τὰ [θάλατταν βοήθειν Ἀθηναί-]
 [ους]

a szövetség a Haliartus melletti ütközet (Ol. 96, 2) előtt kötött. Ugyanez időben vagy az ütközet után kötöttek a Locris-beliek szövetséget az Atheniekkel (Corinthi háború), melyre az *Έφ. ἀρχ.* 3226. számú töredék felirata vonatkozik. Köhler ezt kiegészítve közli.

V. A corinthi háború eseményeire vonatkozik a következő, eddigelé ki nem adott felirat is, mely dicsérő okmányt képez Aristomachus számára s a megőrzött rész a megtisztelt atyjának érdemeit sorolja előbőven, mint ez utóbbi időben szokássá lett Athenben. (H. Ö. *Έφ. ἀρχ.* 4108. és 1058.). A tartalom, mennyiben Aristomachus atyjára vonatkozik, ennek érdemeit sorolja elő, melyeket az Atheni hadsereg körül az oenoei ütközet alkalmával és Athen körül a hosszú falak s a piraeeusi körfal újbóli felépítése alkalmával szerzett, Aristomachust illetőleg (10-ik sortól kezdve) ennek érdemeit, melyeket az egyesült Argivok és Atheniek háborúja vagyis inkább csak hadikészületei N. Sándor ellen s a békekötés alkalmával (Ol. 111, 1. vagy 2.) szerzett. Különben az eddigi ismert atticai föliatok közül csak kettő, ezek is későbbi időkből, említik N. Sándort : C. J. Gr. 135. és 136.

VI. Egy töredék, melynek felső részéből néhány sor hiányzik, azonfölül a jobb fél egészen : szerződésről tesz említést, mely az Atheniek s Thessaliak közt kötött, s a férfiak neveit sorolja föl, kik Athenből az eskü elfogadására Thessaliába küldettek, valamint a thessaliakat, kik az esküt tették. A felirat keletére az írásmód után

(*προσβες, ες*) a Kr. e. 403 és 350 közti időszakra, s egyetlen történeti adatból, mely szövetséget említ Athen és Thessalia közt Ol. 101, $\frac{3}{4}$ = 373 K. e. lehet következtetni, hogy az utóbbi évszámban kelt a felirat. A macedon időszakba nem lehet helyezni a feliratot.

VII. Szövetségi szerződésre vonatkozik az itt közölt felirat is, s pedig valószínűleg arra, mely szerint Byzanc Ol. 100, 3-ban, a második tengeri szövetséghez csatlakozott; a szerződő felek Athen és Byzanc 5—5 követ által vannak képviselve; az atheniek: *Ὀρθόβουλος, Ἐξηκαστιδης, Ξενόδοκος, Πύρρανδρος, Ἀλκίμαχος*, kik közül Orthobulus valószínűleg ugyanaz, ki Lys. XVI, 13. szerint Ol. 96, 2-ben *φύλαρχος* volt; Pyrrhandrus az Ol. 100, 3-ben kelt szövetségi szerződésben is említetik, mint egyike a Thebaeae ment követeknek (h. o. Aesch. III, 139); a byzanciak: *Κύδων, Μενέστρατος, Ἡγήμων, Ἔστιαϊος, Φιλῆνος*; *Κύδων* egyike volt azoknak, kik a spartai őrseget elárulva, a várost Ol. 92, 4-ben Alcibiadesnek kezére játszották (L. Xen. Hell. I, 3, 18) s kinek, midőn Byzanc később Lysander által újra elfoglaltott, Athenbe kellett menekülni, hol polgárjogot nyert (Xen. Hell. II, 2, 1); most újra Athen érdekében látjuk működni szülővárosában, hová Ol. 97, 3-ben (Xen. IV, 8, 27) visszatért volt. A töredék 4-ik és 5-ik sora így hangzik:

... ἀναγ[ρ]άψαι δὲ τὴν σ[τ]ήλ-
ην τὸν γραμ[μ]ατεῖα τῆς βουλ[ῆς]

kivételesen hiányzik az utalás a pénztárra, melyből a néphatározat felállításai költségei fedezendőek. A negyedik században szól a *ταμίας τοῦ δήμου*-hoz, kinek a költséget fedezni kell „*ἐκ τῶν εἰς τὰ κατὰ ψηφίσματα (ἐκ τῶν κατὰ ψ.) ἀναλισκομένων (μεριζομένων) τῷ δήμῳ*“; néha csak „*ὁ ταμίας*“ említetik, l. *Ἐφ. ἀρχ.* 402. és 1043., 1049. „*Ἐκ τῶν εἰς* stb.“ helyett. *Ἐφ. ἀρχ.* 3369-ben kivételesen „*ἐκ τῶν κοινῶν χρημάτων*“ áll. A legrégebbi utalványozás a *ταμίας τοῦ δήμου*-hoz felirataink szerint Ol. 102, 1-ben (l. *Ἐφ. ἀρχ.* 184, 1627), a legkésőbbi Ol. 114, 3-ban (l. *Ἐφ. ἀρχ.* 371) történt. A negyedik század vége óta (először l. *Ἐφ. ἀρχ.* 41) a főnebbi kifejezés helyett *ὁ(οἱ) ἐπὶ τῇ διοικήσει*, később *ὁ ταμίας τῶν στρατιωτικῶν* használtatik (l. mindkettőt együtt *Ἐφ. ἀρχ.* 339). A negyedik század első felében néha *ταμίαι τῶν τῆς θεοῦ*-hoz szól az utalvány, és pedig *ἐκ τῶν δέκα ταλάντων*. (L. C. Inscr. Gr. 87; Boeckh Staatshaushalt, Nachtrag p. XX; és *Ἐφ. ἀρχ.* 1395. 1409. 940; 2040 hol *ἐκ τῶν δέκα ταλάντων* hiányzott). Az Euklides előtti időkbeli feliratokban meghagyatik,

hogy a *στῆλη* felállítási költségeit a *ταμίας* alkudja ki (I. Hermes II, 18; Rangabé n. 438). Végre néhány népgyűléshatározatban a felállítás az exetastára és a trittyarchára bízatik ('*Εφ. ἀρχ.* 1372., 3114., 41). A tanácsvégzések felállítási költségeit a *ταμίαι τῆς βουλῆς* viselik (a negyedik század közepén ketten voltak), *ἐκ τῶν κατὰ ψηφίσματα ἀναλισκομένων τῆ βουλῆ'* (I. Philistor I. p. 190 ss. Philologus XV, 402 ss.). — VIII. A közlött felirat annyiban bir fontossággal, hogy a rendes eljárás, mely szerint a népgyűlést tanácsülés és végzés előzte meg, itt megfordítva alkalmaztatott, a tanácsvégzés azonban ily esetben újból a nép elé terjesztetett. Különben a 15-ik sorban olvasható: *προθεῖναι* a rendes *χρηματίζειν* helyett '*Εφ. ἀρχ.* 2000-ben is helyreállítandó. A főnobbivel azonos eljárásról tanuskodik az Ol. 110, 4-ben hozott végzés is (I. '*Εφ. ἀρχ.* 1303, és kiegészítve Köhler-től e. h.); azért helyesen mondatik az ötödik és hatodik sorban *ἔδοξε τῷ δήμῳ καὶ τῆ βουλῆ*, mit Boeckh (*Epigr.-chronol. Studien* p. 14) a vésmők tévedésének tulajdonított. Úgy látszik ezekéhez hasonló volt szerkezete '*Εφ. ἀρχ.* 1452-nek. Egy *προβούλευμα* elhatározása állt '*Εφ. ἀρχ.* 1406. és 1997. végén. — IX. A közlött fölirat azon tanácsvégzést tartalmazza, mely által Cleonaei Echembrotusnak a *προξενία*, melylyel már atyja bírt, megadatott. A tanács, úgy látszik, csak a megerősítés jogával bírt (Apemantusnak a *προξενία*, *καὶ ἀντῶ καὶ ἐχώροις* adományoztatott volt, így valószínűleg Echembrotusnak is), az adományozás a népgyűlés hatáskörébe tartozván (H. ö. Xen. Hell. VI, 1, 4). A feliratban az azon évi jegyző (*Πιστόξενος*) is megneveztetik, mely szokás az Euclides archontatusa utáni időben kezdődött; a legkorábbi példa Ol. 104, 2-be esik (I. Rangabé 386. és '*Εφ. ἀρχ.* 4046). E felirat segélyével egészíthető ki egy másik, mely Lapyrisnak, Echembrotus unokájának *πρόξενος*-szá választatását tartalmazza. A felirat, az irásjegyek után ítélve, a régibb macedoni korszakba látszik tartozni; *γραμματὸς τῆς βουλῆς* itt is említettik, mely tisztség Velsen szerint (*Monatsber. der Berlin. Ak.* 1856 p. 120) Ol. 114, 3-n túl nem terjed; de egy ujabban talált, eddig kiadatlan töredékben, mely nem lehet Ol. 123, 2-nél korábbi időből való, s így a Lapyrisénál ifjabb, szintén előfordúl ama nevezet. — X. Egy phylehatározat a negyedik század közepéből, melyben Saurias dicsértetik (I. C. J. Gr. I, 85. 104. 213; '*Εφ. ἀρχ.* 3865., 1057., 3337., 1977.). A megtisztelt személy azonos a Neaera elleni beszédben (45, 47.) említettél. A felirat kiegészítve így olvasandó :

[Θ ε] ο [ί]
 [.....μ]αχος εἶπεν· ἐπειδὴ καλῶς
 [έχο]ρήγησεν Σαυρία[ς] Πυθολόγου-
 [ς Δα]μπτρεύς και ἐνίκ[η]σεν τῇ Ἐρ-
 [εχθη]ίδι φυλῇ και τὰ[ς ἄ]λλας ληϊ-
 [τουρη]ίας καλῶς ληϊτου[ρη]εῖ, δεδόχ-
 [θαι τ]οῖς φυλῆταις ἐ[παι]νῆσαι ἀν-
 [τόν κ]αὶ στεφανῶσαι [θαλλ]οῦ στεφ-
 [άνω κ]αὶ εἶναι αὐτ.....τ[ῶ-]
 [ν λη]ϊτουρηῶν τ.....

Haupt. Varia. Hermes IV, 27—36, I. Galeni in Protreptico cap. 13 libr. ἀλλὰ και πᾶσιν ἐπιτρέπει τοῖς ζῳοῖς εἰς τὸ στάδιον ἦκειν ἔν — delendum est ἔν· pro και ὄνος φησι λάξ ὅτι εἰ βούλεται κτλ. legendum est και ὄνος φησι λάξ ποδὶ εἰ βούλεται κτλ. totam vero hanc narrationem: „εἰ Διὸς γνώμη πᾶσι τοῖς ζῳοῖς ὁμόνοια και κοινωνία γένοιτο πρὸς τὸν βίον, ὡς τὸν ἐν Ὀλυμπίᾳ κήρυκα μὴ μόνον ἀνθρώπους τοὺς ἀγωνιουμένους καλεῖν, ἀλλὰ και πᾶσιν ἐπιτρέπει τοῖς ζῳοῖς εἰς τὸ στάδιον ἦκειν, οὐδένα ἂν ἀνθρώπον οἶμαι στεφθῆσθαι. ἐν μὲν γὰρ δολιχῷ ὑπέριτατος φησὶν ὁ ἵππος εἶσται,

τὸ στάδιον δὲ λαγῶς ἀποίσειται, ἐν δὲ διαύλω
 δορκὰς ἀριστεύσει, μερόπων δ' ἐναρίθμος οὐδεὶς
 ἐν ποσίν. ὦ κοῖφοι ἀσκητῆρες, ἀθλοὶ ἀνδρες.

ἀλλ' οὐδὲ τῶν ἀφ' Ἡρακλείους τις ἐλέφαντος ἢ λέοντος ἰσχυρότερος ἂν φανείη. οἶμαι δὲ ὅτι και ταῦρος πυγμῇ στεφθῆσεται. και ὄνος φησι λάξ ποδὶ εἰ βούλεται ἐρίσας αὐτόν τὸν στέφανον οἶσται· αὐτὰρ ἐν ἱστορίᾳ πολυπεῖρα γράφεται ὄνος ὅτι παγκράτιον νίκησέ ποτε ἄνδρας. εἰκοστὴ δὲ και πρώτη ὀλυμπιάς ἦν ὅτ' ἐνίκα ὀγκητῆς.“ cum studeret versibus includere Thomas Gatakerus (Adv. misc. post. cap. 3 p. 420), — qui recte viderat, in tertio hexametro ἀσκητῆρες mutandum esse in ἀσκητορες, — in pangendis vero versibus permultis et erroribus peccavisset, eandem operam subiit Haupt, et hoc fere modo restituendos esse versus putat:

εἰ Ζηνὸς γνώμη ζῳοῖς ὁμόνοια γένοιτο
 πᾶσιν πρὸς βίον, ὡς τὸν Ὀλυμπιακὸν κήρυκα
 μὴ μόνον ἀνθρώπους ἐς ἀγωνισμοὺς προκαλεῖσθαι,
 πᾶσιν δὲ ζῳοῖς ἐπιτροπᾶν ἐς στάδι' ἦκειν,

οὐδέν ἄν ἀνθρώπων δοξάζω στεφθῆσθαι.
 ἐν μὲν γὰρ δολιχοῖσιν ὑπέριστατος ἔσεται ἵππος,
 τὸ στάδιον δὲ λαγῶς ἀποίσεται, ἐν δὲ διαύλῳ
 δορκᾶς ἀριστεύσει, μερόπων δ' ἐναρίθμιος οὐδεὶς
 ἐν ποσίν, ᾧ·κοῦφοι ἀσκήτορες, ἀθλοὶ ἀνδρες.
 ἀλλ' οὐ μὴν ποτε τῶν τις ἀφ' Ἡρακλέους ἐλέφαντος
 ἰσχύϊ ἢ δὲ λέοντος ὑπέρτερος οὐ κε φανείη.
 οἴμ' ὅτι καὶ ταῦρος πυγμαῖ στεφθῆσει, ὄνος δὲ
 λάξ ἐρίσας ποδί, ἀντάρ ἐν ἰστορίῃ πολυπείρω
 γράψεθ' ὀθούνεκα παγκράτιον νίκησέ ποτ' ἀνδρας.
 „εἰκοστὴ καὶ πρώτη ὀλυμπιάς ἦν ὅτ' ἐνίκα
 ὀγκητής.“

Ib. cap. 11 pro: „τῶν ἀθλητῶν προσαγορευθέντων“ Galenus fortasse: „τῶν ἀθλητῶν ἀπὸ τοῦ ἀθλίον προσαγορευθέντων“ vel simile aliquid scripsit. — II. Apud Tati anum cap. 46 quod legitur: „τῶν αὐτῶν πράξεων ἐπαρηρημένην τὸ εἶδος“ merito improbat Lobeckius (Aglaph. p. 197) et scribendum putat: τὸ αἶσχος, Hauptius: „τοῦντιδος.“ — III. Ad Eurip. Andromach. 17 hoc schol. adscriptum est: σύγχορτα ναῖω πεδία· πλησιόχωρα, γείτονα. σύγχορτα (iib. Marcian: σύνορα) τὰ ὄμορα, ὅτι χό·τω διέγραφον τὰς πόλεις οἱ ἄρχοντες, Ἀλέξανδρος δὲ ἢ ὀσπρίοις ἢ ἀλείροις. Alexandrum Dindorfius (Schol. IV. p. 168) inter scriptores rettulit, immo Alexander Magnus intelligendus; futurae urbis Alexandriae formam farina descriptam esse, narrant Strabo XVII, 6 p. 792, Plut. Alex. c. 26, Arrianus III, 2 et a.; morem fuisse Macedonum, ut urbis futurae muros polenta destina- rent, Curtius narrat; in scholio illo pro: „ἄρχοντες“ scribendum esse „ἀρχιτέκτονες“ patet. — IV. Ad confirmandam recte explicandi rationem verborum, quae leguntur Od. IX, 483 et 540: ἐδέυσεν δ' οἴλιον ἄκρον ἴκασθαι, ad ea, quae protulit exempla Bekkerus in Schedis Hom. p. 287, accedit Paus. IV, 17, 8: „ὥστε αὐτῶν ἐδέυσαν.“ — Paus. I, 21, 7 pro „διᾶσι γὰρ καὶ βιαζόμενοι τὸν σίδηρον“ legendum docente God. Hermanno est: „διᾶσι γὰρ καταβιαζόμενοι τὸν σ.“; — id. I, 40, 1: pro „κρήνη, καὶ σφισιν.“ scribendum censet Haupt: „κ. ἦν σφισιν.“ — i b. I, 44, 8: non congruum ἦγγητο et νομιζουσιν, illudque permu- tandum est in: ἦγγηται; — i b. VI, 4, 11: ἐκπεσῶν δὲ ὑπὸ στασιω- τῶν ἐκ Κνωσοῦ καὶ ἐς Ἰμέραν ἀφικόμενος πολιτείας τετύχημεν, ὅς καὶ πολλὰ εὔρετο ἄλλα ἐς τιμὴν. Scribe: πολιτείας τ' εὔρεθαι καὶ πόλλα κτλ.

— V. In Senec. Ep. 53, 12 legitur: „quaedam defatigat et velut levia tela laxo sinu eludit“ scribendum est: „quaedam defatigat et veluti evitata laxo sinu eludit (cf. Catull. ult. carm.; Lucan. IV, 482). — I d. Ep. 123, 7 libri: „turpe est videri eas te habere sarcinas totas quae tuto concuti possint“ Muretus ‚totas‘ omisit, nupcr fuerunt qui rursus adsciscerent, scribendum est: „... sarcinas tuto quae concuti possint“; similiter in Taciti Dialogo c. 29 quum libri haberent: „horum fabulis et erroribus et virides teneri statim et rudes animi imbuuntur“ Puteolanus recte ‚et virides‘ delevit. — I d. Quaest. Nat. III, 26, 8 in libris legitur: „mare vero cadavera stramentaue et naufragorum reliqua similia ex intimo trahit“, scribendum videtur: „cadavera stramentaue naufragiorum etc.“ — VI. Tac. in Agr. cap. 22: „nec Agricola umquam per alios gesta avidus intercept“ emendandum est in: „nec A. u. per alios gesta lividus intercept“; Peerkampius ‚avidus‘ permutandum in ‚invidia‘ esse credidit. — Tacit. in Dial. cap. 26 pro: „adeo melius est oratorem vel hirta toga induere quam fucatis et meretriciis vestibus insignire“ necessario scribendum est: „adeo melius est oratorem vel hirtam togam i. q. f. e. m. v. insigniri.“ — I b. c. 32 in libris legitur: „quod adeo negligitur ab horum temporum disertis ut in actionibus eorum vis (s. ius) quoque quotidiani sermonis foeda ac pudenda vitia deprehendantur“: (librarius fortasse scripserat: eorumvis-quoque), legendum est: „ut in actionibus quorumviscumque cotidiani etq. s.“ (Halmius ‚vis‘ vel ‚ius‘ in ‚huius‘ mutandum esse censuit). — VII. In Ennodii Ep. I, 11 p. 23 Sirm. pro „domini mihi“ scribendum est „domini mi“, idemque restituendum in Ep. VI, 33 p. 184 Sirm. et VI, 34 p. 185 Sirm, denique VII, 10 p. 197; quod Ep. IV, 26, p. 127 legitur: „domini mei“ in ‚domini mi‘ mutandum est; in Plauti Cistel. IV, 2, 8 scriptum quidem est: „mi homines, mi spectatores“, sed hoc loco in „mei“ permutandum esse videtur. — VIII. Symmachus in Laudibus in Valentinian. II, 8 pro „ut adhuc diu iudicare non possint“ scripsisse videtur: „ut adhuc diiudicare non possint.“ — Eiusdem laud. c. 19. Majus haec dedit: „his virtutis excursibus non obreptioni via quaeritur, nec repentinae caedi insidiarum. haud placet ferire praeventos (libri: appacit ferire praeventus).“ Haupt conicit scriptum fuisse: „his virtutis c. n. o. v. q. n. r. caedi ansa. parum placet ferire praeventos.“ Mox id. Majus: „sinebas abire cum liberis: et quo magis cognoscerent bella exigi, patiebaris et a barbaris arma transferri“, ubi ‚sinebas‘ a Majo additum superfluum est; recte

dicta haec sunt: „abire cum liberis et, quo magis etc.“ quod ad conlocationem verbi ‚patiebaris‘ cf. Nipperdey ad Tac. Ann. I, 35. Mox id. scribit: „nemo vilibus culminibus etc.“, libri praebent: ‚culminis‘, lege „culmis.“ — I b. cap. 20 legitur: „quidquid interjacet ornando iungentis“, recte Heindorfius movit scribendum esse: „orando“; in iis vero, quae sequuntur, „rogando“ ineptum est et legendum: „accessu ore toga res tota consumetur.“ — In Laudibus in Gratian. c. 5 scribendum est: „si quis mihi Zeuxis discoloribus ceris haec comitia spectanda digereret“; Majus dedit: „quis mihi Zeuxydis coloris ceris et q. s.“ — In oratione pro patre c. 9. quod Majus scripsit: „quos mors subripuisset admodum miserabiles nunc habentur“ sic scribendum est: „quos mors subripuisset acrumnis, miserabiles n. h.“ — IX. Quintil. VI, 3, 96 quod legitur in libris „hereditas est quam vocant sapientiam“, pro illo ‚facilitas‘ est“ (in Ambros: falcitas!) sic scribendum est: „felicitas est quam vocant sapientiam“ (cf. Menand. in Comic. Meinekii IV, p. 212). — Verba, quae leguntur apud Quintil. I, 4, 8: „non enim sic optimum dicimus ut opimum“ sic emendanda sunt: „non enim sic optimum dicimus ut oecimum.“ — X. Apud Claudian. Mamert. de statu animae III, 9 leguntur haec: „quae pulmonum cava, quae tortuosae batulorum enodibusque ligaturis explicitae inflexiones“ ubi pro „batulorum“ scribendum est: „botulorum“ (i. e. intestinorum). — Hermes IV, p. 145—159. XI. In Plinii Nat. Hist. II. §. 5. quod libri habent: „quasi vero mensuram ullius rei possit agere qui sui nesciat aut meror hominis (pler. libri: „miror homines) videre quae mundus ipse non capiat“ mutandum est in „quasi v. m. u. r. p. a. q. s. n. aut in cor hominis cadere quae mundus ipse non capiat.“ — I b. §. 50 pro „vix prope est iudicare“ scribendum est: „vix probe est iudicare.“ — I b. §. 154 „extendens contra brevitatem aevi“ dici non potest, sed scribendum: „e. ultra brevitatem aevi.“ — XII. H o r a t i o Carm. I, 26 reddatum est auctoritate optimm. codd. „iactibus“ (Bentleyus scripsit: „ictibus“), eadem vox restituenda est in Claudiani versu in Eutrop. I, 93: „Ambitus et raro pulsatur ianua iactu“, ubi vulgo legitur: „tactu.“ — XIII. S e n e c. in Ep. 113, 16 „magnitudo“ delendum est, ut legamus: „tot animalia, nulli (l. nullius magnitudo) cum altero convenit.“ — Id. de benefic. I, 9, 3 scripsisse videtur: „rusticus inhumanus ac mali moris et inter matronas abominandus convicio est“, libri: „... inter matronas abominanda condicio est (l. Nazarianus a secunda manu: „abominandae condicionis est“; Bentl. excidisse nonnulla putavit). De

vocabulo „convicium“ scribendo cf. interpretationes vetustas ap. Ulp. lib. VII ad Ed. Dig. XLVII, 13, 15; Non. p. 64; Paul. ex Festo s. v. — XIV. In suspitionis vocabulo c littera vetustissimorum librorum auctoritate confirmatur; v. l. Ambrosianum (fab. Plautin.) Pseud. I, 5, 149; Trin. I, 2, 45. 42. — v. Sched. palimpsestas oratt. Cic. Scuarian. §. 6. 11. 12. 14. 31; §. 15; Fonteianam §. 5; in Schol. Bobiens. p. 293, 32 (Orelli); et ubique in libro Florentino Digestt. Justin. — XV. In personarum Eunuchi Terent. tabula nomen Lachetis senis delendum est, quum nusquam in fabula, ne in argumento quidem memoretur et Donatus in init. scaen. V, Act. V. referat: „adnotandum, quod huius senis nomen apud Terentium non est: apud Menandrum Simon dicitur.“ Nomen ex Hecyra sumptum esse videtur. — XVI. Ad Cic. de re publica I, §. 56 quae leguntur: „quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes docti indoctique pariter consentiunt“ pertinere videntur, quae Charisius p. 191 P. dicit: „pariter pro pariliter Cicero, ut Maximus notat“, et indicibus membranis Bobiens. (expoliri l. ex parili = pariliter) illo Cic. loco restituendum est: „pariliter.“ — XVII. In P. Ann. Flor. p. 106, 16 (Halm): „et manu alterutrum tenentes“ scribe: „alter alterum.“ — P. 107, 36 „quae, si quid credis mihi qui multa vidi, omnium rerum, quae ad quietem eliguntur gratissima est“ mutandum est in: „quae si quid credis mihi qui multas vidi, omnium earum (auctore Mommsenio), quae etc. — P. 108, 14 legitur: „unde subvenit reditus? an pater ab Africa subministrat? unde nequaquam, cum hac ipsa peregrinatione offenderim“; altero „unde“ deleto scribi potest: „nequaquam, quem hac ipsa peregrinatione offenderim.“ — P. 108, 29 quae codex habet: „scire te ergo nunc oportet nullum magis praedium“ mutarunt in: „maius praedium“, scribendum est: „nullum magisterium.“ — XVIII. In Ausonii Gratiarum actione p. 706 (Toll.): „dantur enim multa nominibus et est Roma pro merito“ pro ineptissimo vocabulo Romae Haupt coniicit: „stemma.“ — Ib. p. 731 leguntur haec: „et adhuc obnoxii in paginis concrematis ductus apicum et sestertiorum notas cum iuventia de ratione cernebant“; Tollius pro monstroso illo „cum iuventia“ ex codice aliquo adfert „coniuventia“, ex alio „cum XXX“, Scaliger nimia litterarum mutatione scripsit: „cum titubantia et trepidatione“, — scribendum esse videtur: „ductus apicum et sestertiorum notas cum titubanti adoratione cernebant.“ — XIX. Eumenii in oratione pro instaurandis scholis c.-17: „etenim si bello parta Marti dicantur, si mari quaesita Neptuno, si mes-

ses Cereri, si Mercurio lucra libantur“ post „Mercurio“ excidisse videtur vocabulum „mercaturae.“ — Id. in panegy. Constantio Caesari dicto c. 14 scribendum est: „etiam illi exercitui tuo quem Sequana amnis (lib. Bertinianus: Sequanam nisi) invexerat.“ — Id. in grat. actione Constantino Augusto dicta c. 7 haec mutanda videntur: „vidisti enim non ut per agros aliarum urbium omnia fere culta uberta (libri: aperta) florentia“, mox „etiam militares vias ita confragosas et alternis montibus arduas atque praecipites“ (libri habent: militaris via sit ac confragosa et alternis montibus ardua atque praeceps); denique: „qui cum scires internum regionum nostrarum habitum adque adspectum“ (i. itinerum regionum nostrarum aditum). — XX. In M a m e r t i n i iun. panegyrico c. 1: „cum quaereres virum animi magni adversus pecuniam“, librorum „quaereres“ mutandum est ut sit „quaerens.“ — I b. c. 11 pro „tempus epularum“ scribendum est „sumptus epularum“ et „ministro obvio“ mutandum in „ministerio obvio.“ — XXI. In C a p i t o l i n i Gordiano c. 25 quae leguntur „ut omnia dinumerarem, multa non esse facienda quae feci“ sic emendanda sunt: „ut omnia dinumerare mittam, non facienda quae feci.“ I d e m Maxim. et Balbin. c. 2 scripsisse videtur: „quorum unus in re militari tantus est ut vilitatem generis splendore virtutis evexerit, alter“ etc., quum libri habeant: „ut nobilitatem generis splendore virtutis ei legerit.“ — XXII. Valerii Flacci VII, 356 sq. vulgo:

„Prometheae florem de sanguine fibrae
Caucaseum promit nutritaque gramina ponti
quae sacer ille nives inter tristesque pruinas
durat editque cruor“ —

Quae scribenda esse existimat H.:

„Prometheae florem de sanguine fibrae
Caucaseis promit nutritaque gramina ventis
quae sacer ille nives inter tristesque pruinas
educat imbre cruor.“

(Cf. Val. VI, 340; Benth. ad Hor. Carm. I, 22, 18.)

(Folytatjuk.)